

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Social Sciences

p-ISSN:1300-9702 e-ISSN: 2149-3243

Tanzimat Dönemi Osmanlı Aydınlarının İktisadi Düşünceleri

Economic Thoughts of Ottoman Intellectuals in the Tanzimat Period

Kenan DEMİR¹

¹ Doç. Dr. İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman, İstanbul, kdemir@medipol.edu.tr, Orcid No: 0000-0003-1508-5978

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
05.11.2024
Kabul/Accepted:
24.06.2025

DOI:

10.18069/firatsbed.1579919

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti,
Liberalizm, İktisat
Düşünürleri, Tanzimat
Dönemi

Keywords

Ottoman Empire,
Liberalism, Economic
Thinkers, Tanzimat Period

ÖZ

19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren *Osmanlı Devleti*'nin uyguladığı iktisat politikaları, Avrupa merkezli düşüncelerin izlerini taşımaktadır. 19. yüzyılın başlarında modern iktisat düşüncesi Osmanlı coğrafyasında etkisini göstermeye başlamış, bu düşünceyi bilen ve benimseyen kişiler de ülkede görülmeye başlamıştır. Tanzimat döneminde iktisadi konularda görüş bildiren aydınlar, Kameralizm ile Liberalizm akımlarından etkilenmiştir. Bu çalışmada, Tanzimat döneminde iktisadi konularda görüş bildiren düşünürlerin iktisadi bakış açıları incelenecektir. Osmanlı ekonomisi hakkında görüş öne süren kişileri üç farklı kategoriye ayırabiliriz. Birincisi, Osmanlı'da ikamet eden yabancılar ile gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarıdır. Bu grup tamamen liberalizm düşüncesini savunmuşlardır. İkinci grup bürokratlardan oluşmaktadır. Bu kişiler hem Kameralizm'den hem de Liberalizm'den etkilenmiş, iki düşünceyi benimseyerek devletin güçlendirilmesi doğrultusunda iktisadi öneriler getirmişlerdir. Üçüncü grup ise gazetelerde devletin iktisadi politikalarını eleştiren ve çözüm önerileri getiren sivil aydınlardır. Bunlar, liberalizmi fikren benimsemelerine karşın, iktisadi konuları yerli çıkarlar doğrultusunda ele almışlardır. Liberal politikaların Osmanlı iktisadının gerilemesine neden olduğunun farkına varmışlar ve bu nedenle iktisada yerli ve milli bir bakış açısıyla yaklaşmışlardır.

ABSTRACT

The economic policies implemented by the Ottoman Empire since the first years of the 19th century bear the traces of Eurocentric thoughts. At the beginning of the 19th century, the entrance of modern economics was experienced and people who knew and adopted modern economic thought began to be seen in the country. People who expressed their views on economic issues during the Tanzimat period were influenced by Cameralism and Liberalism. In this study, the economic perspectives of the people who put forward their views on the economics of the Tanzimat period will be given. We can divide the people who put forward opinions about the Ottoman economy into three different categories. First, foreigners and non-Muslim Ottoman citizens residing in the Ottoman Empire fully defended the idea of liberalism. The second group consists of bureaucrats, who were influenced by both Cameralism and Liberalism, and adopted these two ideas and brought economic suggestions in line with the strengthening of the state. The third group is the civil intellectuals who criticize the economic policies of the state and offer solutions in the newspapers. Although they adopted liberalism intellectually, they evaluated the economy in line with domestic interests. They were aware of the fact that liberal policies caused the decline of the Ottoman economy, and they approached the economy in line with a domestic and national point of view.

Atıf/Citation: Demir, K. (2025). Tanzimat Dönemi Osmanlı Aydınlarının İktisadi Düşünceleri. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 3, 973-992.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Kenan DEMİR, kdemir@medipol.edu.tr

1. Giriş

1830'lardan itibaren, iktisadi geriliğe çözüm bulmak amacıyla devleti güçlendirmeye yönelik politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Bu süreçte Avrupa'daki iktisadi düşüncelerden etkilenerek çeşitli ekonomi politikaları benimsenmiştir. Devleti güçlendirmeyi amaçlayan bürokratlar ise bu düşünce ekollerini, ülkenin çıkarları doğrultusunda uyarlayarak uygulamaya koymuşlardır. Bürokratlar, uyguladıkları iktisat politikalarını sadece bir düşünce sistemi doğrultusunda şekillendirmemiş, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısını dikkate alarak ekonomiye yarar sağlayacak ilkeleri benimsemişlerdir. Bu konuda faydacı bir davranış sergilemişlerdir. Bürokratlar, serbest ticaretin, Osmanlı Devleti'ni iktisadi açıdan kalkındıracağı düşüncesinin yanı sıra sanayiye himaye edici politikalar da uygulamışlardır. Bürokratların iktisadi geliştirmeyi hedefleyen köklü politikaları sonucunda, modern iktisadi fikirlerin ülkeye girişi sağlanmıştır.

1830'lardan itibaren bürokratların iktisadi anlayışını etkileyen düşünce sistemleri, Avrupa'da Kameralizm¹ ve Liberal iktisat olarak tanınan iktisadi akımlarıdır. Kameralizm, Avrupa'da elçilik görevinde bulunan Osmanlı bürokratları tarafından benimsenmiş ve bu bürokratlar, iktisat politikalarının Kameralizm düşüncesi doğrultusunda şekillendirilmesini savunmuşlardır. Avrupa devletlerinde görev yaptıkları sürede, siyasi ve iktisadi koşullarına yönelik gözlemlerini risalelerde dile getirmişler ve bu risalelerle Kameralizm'in Osmanlı'da benimsenmesini ve yayılmasını hızlandırmışlardır. Liberalizm ise İngilizlerin Osmanlı Devleti'ni endüstri ürünleri için iyi bir pazar olarak görmeleri sonucu yayılmaya başlamıştır. 1838 Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasının ardından İngiliz diplomatların çabalarıyla liberalizmin yayılması hızlanmıştır.

Londra Elçisi Mustafa Reşid Paşa ve Viyana Elçisi Sadık Rıfat Paşa, görev yaptıkları sırada Avrupa'daki iktisadi gelişmişliğin nedeni olarak gördükleri Kameralizm uygulamalarını, Osmanlı Devleti'nin iktisadi sorunlarına bir çözüm olarak benimsemişler ve bu düşüncenin ilkelerini ülkede uygulamışlardır. Kameralizm, Osmanlı gibi dağınık ve geri kalmış bir ülkeyi birleştirecek bir düşünce olarak görülmüş ve bu, bürokratlara düşüncenin benimsenmesini çekici hale getirmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında ise hemen hemen tüm bürokratlar tarafından benimsenen bir düşünce haline gelmiştir. Kameralizm'in Osmanlı'ya girişi Avusturya kanalıyla olmuştur. Kameralizm, merkezi devletin güçlendirilmesi, kalkınması ve orta sınıfın yaratılması amacıyla uygulanan bir reform hareketidir. Tanzimat sonrasında gerçekleştirilen birçok iktisadi girişim bu düşünceden etkilenmiştir. Bürokratlar, Kameralizm'in ilkelerine uygun olarak Osmanlı'da iktisadi kalkınmayı amaçlamaktaydı. Avusturyalı devlet adamı Metternich, Kameralizm'in popülerleşmesi ve yayılmasında önemli rol oynamıştır. Metternich'in uygulamalarını Osmanlı ülkesine taşıyan kişi ise Viyana Elçisi Sadık Rıfat Paşa'dır. Sadık Rıfat Paşa, bu bağlamda Metternich'ten etkilenmiş ve Viyana'da bulunduğu sırada Metternich'le sık sık görüşmüştür. Metternich, Osmanlı ekonomisinin ana ilkelerini muhafaza ederek devleti etkin bir şekilde güçlendirmiş ve monarşinin sürdürülmesini desteklemiştir. Avusturya'da halkı birleştirip sanayileşme için güçlü bir orta sınıf oluşturmak amacıyla Kameralizm'in ilkelerini uygulamış ve Avusturya'nın iktisadi ve siyasi birliğini sağlamıştır. Metternich'in izlediği politikalar, Osmanlı bürokratlarına çekici gelmiştir. Metternich, Osmanlı bürokratlarına gücün yeniden oluşmasının, nizamın pekişmesiyle mümkün olacağı öğütünü vermiştir. Bürokratlar, güçlü bir devlet yaratmak amacıyla güçlü bir orta sınıf oluşturmak için yerli tüccarı desteklemiş ve ticareti kolaylaştıracak politikalar uygulamıştır. Ayrıca, halkı üretici sınıf haline getirmek için eğitim sistemini geliştirmeyi hedeflemişlerdir. Bürokratlar, devleti güçlendirerek vergi toplama gücünü yeniden kazanmayı amaçlıyorlardı. II. Mahmud dönemi ve sonrasında, bürokratların devleti güçlendirmek amacıyla izlediği iktisadi politikalar, örneğin devletin savunma gereksinimlerini karşılamak için sanayileşme girişimleri, Kameralizm ilkelerinin bir sonucudur. Bürokratlar, devletin güçlenmesiyle her sorunun çözüleceğine inanıyorlardı.

1830'larda ortaya çıkan liberalizm, Osmanlı'da ilk olarak Urquhart, Stradford, Henry Bulwer, Porsonby ve Palmerston gibi İngilizler tarafından savunulmuştur. Urquhart-Blacque-Churchill üçgeni liberalizmin ana savunucuları olmuş ve Osmanlı'ya Smith-Ricardo fikirleri doğrultusunda liberal düşüncenin girişini sağlamışlardır. Liberalizmin, Osmanlı'ya girişinde yabancı etkilerinin, İngiliz diplomatların yazdığı hatıralardan da anlaşılmaktadır. 1830'larda Osmanlı'da İngiliz Elçiliği yapan Porsonby, Osmanlı'nın iktisadi politikalarını liberalizm doğrultusunda şekillendirmek için çaba göstermiştir. 1838 Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasında önemli rol oynamış ve Mustafa Reşit Paşa ile yakın ilişkiler kurmuştur. 1830'ların İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston da İngiliz çıkarları doğrultusunda Osmanlı'yla yakınlaştırmacı politikaları yürütmüştür. Palmerston, İngiliz çıkarları doğrultusunda Osmanlı'nın devlet kurumlarının güçlendirilmesini talep etmiştir. Amacı devleti askeri ve mali gücünü artırarak Rusya'ya karşı güçlendirmektir. Palmerston'un görüşleri, Burke'nin devlet müdahalesine de yer veren görüşlerinden etkilenmiştir. Osmanlı Devleti'nin güçlendirilmesinin arka planında bu fikir yatmaktadır. Palmerston da Osmanlı bürokratlarından tekel, iltizam ve müsadere sistemi gibi kısıtlayıcı politikaların kaldırılmasını istemiştir. İngiliz tüccarlarının çıkarlarının

¹ Kameralizm, 17 ve 18. yüzyıllarında Almanya ve Avusturya'da gelişen bir ekonomik sistemdir.

tehlikeye düşmemesi için Osmanlı'nın varlığını sürdürmesini sağlamayı amaçlamıştır. 1838 Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasında da çaba göstermiş, Tanzimat'ın ilanını desteklemiş ve İngiliz kamuoyunun Osmanlı lehine çevrilmesine çalışmıştır. Reşit Paşa'nın mali danışmanlığını yürüten Cor adlı İngiliz de iktisadi politikaların liberalizm doğrultusunda yürütülmesi için çabalamış ve politikaların tarımsal kalkınma ve ulaşımın geliştirilmesi doğrultusunda gerçekleştirilmesini öğütlemiştir. Osmanlı'da İkamet eden yabancılar, Osmanlı'nın Avrupa için hammadde tedarikçisi ve endüstri ürünleri için bir pazar konumunda olması gerektiğini savunmuş ve liberalizmi önermiştir. Bu doğrultuda Osmanlı ekonomisi için tarımsal kalkınma önerilmiş ve serbest ticaret politikalarının hâkim olması savunulmuştur.

Urquhart-Churchill çizgisi, sonraki yıllarda dönemin etkili bürokratları tarafından da benimsenmeye başlanmıştır. Liberalizm, 1850'lerle birlikte bürokratları da etkilemiş ve bürokratlar bu düşüncüyü öğrenmeye çabalamışlardır. Dönemin etkili bürokrati Ahmet Vefik Paşa, İngiliz Elçisi Henry Layard aracılığıyla Smith-Ricardo-Hume gibi İngiliz iktisatçıları okuyarak liberalizmi öğrenmiştir. Dönemin önemli bürokratlarından bir diğeri olan Sami Paşa ise 1850'lerde tembelliği eleştirerek özel girişimciliği desteklemiştir. 1832'de kurulan Tercüme Odası, liberal iktisat düşüncesinin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu kurum, mensuplarına yabancı dil öğretmekle Tanzimat sonrası liberal düşüncenin hızla yayılmasına katkı sağlamıştır. Tercüme Odası'ndaki bürokratlar Smith-Ricardo-Malthus-Say-Esterda-Rossi'nin fikirlerini iyi bilmekteydiler. Burada, liberalizm düşüncesi hâkim olmuş ve Tercüme Odası, liberalizmin ülkeye girişi ve yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Çalışmanın diğer bölümünde değinileceği gibi, Osmanlı iktisat düşünürlerinin çoğu bu kurumun personeli olarak çalışmıştı. Tercüme Odası'nda yetişen ve dönemin iktisadıyla ilgili makaleler neşreden yazarlar şu isimlerden oluşmaktadır: Şehak Abru, Portakal Paşa, Ohannes Paşa, Mehmet Şerif Efendi, Hoca Emin Efendi, Ahmet Hilmi Efendi, Namık Kemal ve Münif Paşa.

Çalışmanın amacı Osmanlı iktisadi konularına değinen kişilerin görüşlerine yer vermek ve bu kişilerin tanınmasını sağlamaktır. Çalışmada yer alan kişilerin iktisadi bakış açıları Kameralizm ve Liberal İktisat gibi düşünce sistemlerinden etkilenmiş olsalar da çoğu düşünür, ülkenin kalkınmasını hızlandırmak amacıyla eklektik bir zihin yapısına sahiptir. Bürokratlar ve gazeteciler ekonomik sorunları yerli bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Çalışmada, Tanzimat döneminde uygulanan iktisadi politikaların gerçekleşmesinde rol oynayan ve dönemin basınında görüşler öne sürün kişilerin iktisadi bakış açıları kısaca verilmiştir. Bu çalışmada incelenen kişiler ise şunlardır: Sadık Rıfat Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Blak Bey, David Urquhart, William Churchill, Şehak Abru, Serendi Arşizen, Mehmet Şerif Efendi, Ali Paşa, Fuad Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Münif Efendi, Mehmed Mithad, Ahmet Hilmi Efendi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Reşad Bey, Hayrettin Bey ve Ahmet Mithat Efendi.

2. İktisadi Konulara Değinen Osmanlı Bürokratları ve Aydınları

2.1. Sadık Rıfat Paşa

Modern iktisadi düşünce üzerine Osmanlı bürokratları arasında sistematik analizler yapan ilk düşünür Sadık Rıfat Paşa'dır.² Elçilik görevi sırasında yazdığı raporlar bu bakımdan önemlidir. Dönemin etkili sadrazamı Mustafa Reşit Paşa'nın yönlendirdiği Tanzimat hareketinin teorik arka planında, Rıfat Paşa'nın düşünceleri yer almaktadır (Mardin, 2002b: 84). Sadık Rıfat Paşa, ülkenin iktisadi yapısına Avusturya iktisat sisteminin daha uygun olduğunu belirtmiş; onun (İlhan, 2016: 113-114) fikirleri üzerinde Kameralizm'in etkisi belirgindir (Mardin, 2002a: 201). Bu düşüncenin benimsenmesi ve yaygınlaşması için risalelerinde Avusturya'nın ekonomi politikalarına yer vermiştir. Risalelerinde Kameralizm doğrultusunda, kanunların uygulanması, can ve mal güvenliğinin sağlanması, iktisadi verimliliğin artırılması, sermaye birikiminin oluşturulması ve halkın eğitilmesi gibi fikirleri savunmuştur (Erdem, 2010: 183-185). Osmanlı'nın, hızla sanayileşen Avrupa ülkeleri karşısında geri kalmış bir tarım ülkesi olduğunu ve tarımsal üretimin dahi ülkenin potansiyelini karşılamadığını ifade etmiştir (Türküne, 1995: 62). Halkın üretici bir kimliğe bürünmesi gerektiğini vurgulamış; yeni iktisadi hayat tarzının yerleşebilmesi için, gaza düşüncesinin toplum yapısından çıkarılması (Mardin, 2002c: 67) ve ülkede barış ortamının sağlanması gerektiğini belirtmiştir. Barışın refah getireceği fikrini Osmanlı Devleti'nde ilk kez dile getiren Rıfat Paşa olmuştur (Mardin, 2002a: 203-204). Ekonominin gelişmesinin özel girişimin başarısına bağlı olduğunu ve bu nedenle teşebbüs-i şahsiyi harekete geçirip yaygınlaştıracak özgür bir hukuk ortamının oluşturulması gerektiğini savunmuştur (Türküne, 1995: 62). Halka ziraat ve ticaret gibi alanlara devlet müdahalesi yapılmayacağı güvencesi verildiğinde, kalkınmanın kendiliğinden gerçekleşeceğini belirtmiştir (Mardin, 2002a: 203).

² 1807'de İstanbul'da doğan Sadık Rıfat Paşa 1821'de memurluğa girdirdikten sonra kısa sürede Hariciye bürokrasında yükselmiş, 1837'de Viyana sefirliğine atanmış ve burada Avusturya Başvekili Metternich ile samimi ilişkiler kurmuştur. Metternich'in etkisiyle Kameralizm düşüncesiyle tanışmış ve bu düşüncenin Osmanlı Devleti'ndeki önemli bir temsilcisi olmuştur. 1857'de ölümüne değin bürokraside önemli görevlerde bulunmuştur.

Sadık Rıfat Paşa, iktisadi kalkınmanın gerçekleşebilmesi için keyfi yönetimin tamamen kaldırılması ve yönetimin kanunlar doğrultusunda düzenlenmesi gerektiğini savunmuştur. Askerlik ve vergi gibi politikaların da kurallara uygun şekilde uygulanmasını talep etmiştir (Ortaylı, 2000: 95). Halkın yönetime duyduğu güvensizliğin refah üzerinde olumsuz etkileri olduğunu belirtmiş; ayrıca, güvensiz bir ortamda sermaye birikiminin mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Güvensizliğin sanayi ve ticaretin gelişmesini engellediğini ve rüşvetin memurlar arasında yaygınlaşmasına neden olduğunu belirtmiştir (Mardin, 2002a: 204). Avrupa’da uygulanan himayeci politikaları onaylamış, bu yaklaşımın iktisadi gelişmeyi sağladığını ileri sürmüştür. Dış ticarete ihracatın ithalattan fazla olması, sanayinin himaye edilmesi ve yerli ürünlere rağbetin artırılması gibi tedbirlerin Avrupa’yı zenginleştirdiğini vurgulamıştır (Tanpınar, 2006: 120). Avrupa ülkelerinin zenginliğin dışarı çıkmasını engellemek amacıyla birçok yabancı ürünün girişine yüksek gümrük vergileri uygulandığını belirtmiştir (Karal, 1983: 253). Kalkınmanın sağlanabilmesi için ekonomide köklü değişikliklere ihtiyaç olduğunu vurgulamış ve bu değişikliklerin başında nüfus meselesinin geldiğini belirtmiştir. Ülkenin genç ve üretken bir nüfusa ihtiyaç duyduğunu dile getirmiş, nüfusun artırılabilmesi için uygun yaşam koşulların oluşturulmasını önermiştir. Tarımsal üretimin artırılması için ise modern tarımsal araç ve gereçlerin dışarıdan teminiyle birlikte, yabancı uzmanların da istihdam edilmesini gerekli görmüştür (Sayar, 2006:217). Tarımsal üretimin artırılmasında ulaşımın önemli bir rol oynadığını belirtmiş, mevcut yolların modernleştirilmesi ve yeni yolların açılması gerektiğini vurgulamıştır. Ulaşım alanında Avrupa’da yeni yeni yaygınlaşan demiryollarının Osmanlı Devleti’nde de inşa edilmesini önermiştir (Sayar, 2006:218). Nitelikli işgücünün iktisadi gelişme için hayati olduğunu kavradığı için, taşralarda rüştiye ve sanayi okulları açılmasını, bu okullarda çocukların yanı sıra yetişkinlerin de eğitilmesini talep etmiştir. Ayrıca, lüks eşyaların ithalatını gümrük vergileriyle sınırlandırarak, bu yolla ticaret açığının kapatılabileceğini belirtmiştir (Kurdakul, 1989:60-61). İç ticaretin gelişmesi için bir program hazırlanarak uygulanmasını önermiş (Karal, 1983:253) ve bu doğrultuda devlete şu önerileri sunmuştur: Yerli tüccar teşvik edilmeli ve korunmalı, yerli mal tüketimi özendirilmeli, devletin keyfi uygulamalarına son verilmeli, satış işlemleri serbest bırakılmalı, mülkiyet hakkı güvence altına alınmalı ve sermaye birikimini engelleyen müsadere gibi uygulamalar kaldırılmalıdır (Türköne, 1995:62).

Sadık Rıfat Paşa, korumacılık düşüncesinin uygulanmasını önermiş ve 1838 Ticaret Anlaşması’nın Osmanlı’nın iktisadi kalkınmasına engel oluşturduğunu vurgulamıştır (Berkes, 2003: 207). Sanayinin himaye edilmesi gerektiğini savunmuş; Avrupa’da uygulanan himaye yöntemlerinin, bu ülkelerin sanayilerini geliştirdiğini ileri sürmüştür. Dış ticaret fazlası sağlamak için ihracatın artırılmasını önermiştir (Tanpınar, 2006: 120). Kalkınmayı ise doğrudan sanayi gelişimine bağlamıştır. Avrupa kalkınmasının başarısını sanayileşmeye dayandırmıştır (Lewis, 2004: 132). Avrupa’da zorunlu ihtiyaçların ucuz olduğunu, bu mallardan vergi alınmadığını; buna karşılık ipek, tütün ve içki gibi lüks ürünlerden yüksek vergiler alındığını ifade etmiştir (Karal, 1983: 253). Avrupa yönetimlerinin kanuna aykırı politika geliştirmede, memurların liyakat esasına göre atandığını ve rüşvetin yaygın olmadığını belirtmiştir (Ortaylı, 2000: 95). Vatandaşın özgürlüklerine ve iktisadi teşebbüslerine müdahale edilmediğini, halkın kazancına ise şüpheyle değil, teşvik edici bir bakış açısıyla yaklaşıldığını vurgulamıştır (Mardin, 2002a: 210). Bir devletin, güvenliği sağlamak, hazineyi dolu tutmak (Mardin, 2011: 162) ve güçlü bir ordu kurmak gibi üç ana esas üzerine kurulduğunu belirtmiş ve Osmanlı Devleti’nin de bu ilkelere özen göstermesi gerektiğini belirtmiştir (Semiz, 1994: 140-141). Devletin uyguladığı taşıma politikasını eleştirmiş ve paranın değerinin korunmasını talep etmiştir. Bu bağlamda, paranın istikrarlı biçimde yönetilebilmesi için bir merkez bankası kurulmasını önermiştir (Sayar, 2003a: 112). Devlet harcamalarındaki savurganlığa karşı çıkmış; (Uğurlu-Demirtaş, 2010: 51-52) mali gücün artması durumunda bayındırlık ve sanayi yatırımlarının özellikle de fabrika yatırımların hayata geçirilebileceğini belirtmiştir. Gelir kaynağının büyük ölçüde vergilere dayanması nedeniyle, verginin halkın ödeme gücüne göre alınmasının iktisadi fayda açısından önemli olduğunu vurgulamıştır (Kurdakul, 1989: 58). Ayrıca, ekonominin kalkınması için çeşitli banka ve kredi kurumlarının kurulması ve yaygınlaştırılması gerektiğini savunmuştur (Berkes, 2003: 203).

Sadık Rıfat Paşa’nın görüşleri ağırlıklı olarak Kameralizm doğrultusunda şekillense de, az da olsa liberalizmin izlerini de taşımaktadır. Bireyin teşebbüs özgürlüğünün toplumsal kazanç sağlayacağını ifade etmesi, özel mülkiyete ve ticarete devletin karışmaması gerektiğini dile getirmesi, serbest ticaretin korunmasını istemesi gibi ifadeleri onun liberal düşünceden de etkilendiğini göstermektedir (Mardin, 2011: 164). Avusturya’da elçilik yaptığı dönemde Alman Tarihçi Okulu’nun³ etkili olduğu ekonomik uygulamaları da yakından

³ Klasik iktisadın kuramsal soyutlanmalarına bir tepki olarak doğan Alman Tarihçi Okulu’nun kurucusu W. G. F. Roscher olup temsilcileri B. Hildebrand, K. Knies, G. Schmoller gibi iktisatçılardır. Bu düşüncenin önemli temsilcilerinden biri de Friedrich List (1789-1846) tir. F. List, bir ülkenin sanayileşmesi için korumacı politikaların uygulanmasını savunmuştur.

izlemiştir. Özellikle ihracatın ithalattan fazla olması gerektiğini, aksi takdirde iktisadın gerilemenin kaçınılmaz olacağını belirtmesi, bu okulun düşüncelerinden etkilendiğinin bir göstergesidir (Kurdakul, 1989: 60-61).

2.2. Mustafa Reşit Paşa

İktisatçı olmamakla birlikte, 1830'ların sonralarından 1850'lere kadar Osmanlı Devleti'ni yöneten en önemli bürokratlarından biri olan Mustafa Reşit Paşa ve uyguladığı politikalar iktisadi açıdan büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle bu bölümde Reşit Paşa'nın⁴ iktisadi anlayışı, uygulamaları üzerinden ele alınacaktır. Mustafa Reşit Paşa, devletin bir an önce kurtarılması için kapsamlı ıslahatların yapılması gerektiğine inanan bir devlet adamıydı. Yönetim tarzının geleneksel usullerle sürdürülmesi durumunda çöküşün kaçınılmaz olacağını sıkça vurgulamıştır. Avrupa ülkelerinde elçilik görevinde bulunduğu dönemde çeşitli yönetim biçimlerini gözlemlemiş, bu deneyimler sonucunda reform ihtiyacı konusundaki fikirleri daha da netleşmiştir. (Baysun, 1999: 731). Reşit Paşa'nın temel amacı, devletin yaşadığı güç kaybını durdurmak ve çöküş sürecine son vermektir. Bu sürecin temel nedeni olarak otoriter yönetim anlayışını görmekteydi. Padişahlık kurumunu yeniliklerin önünde bir engel olarak değerlendirmiş ve bu duruma son vermek için kanunla tesis edilen kurumların oluşturulmasını önermiştir. Klasik anlayışta olduğu gibi iyi hükümdar yetiştirilerek ideal devlete ulaşma fikrinin artık geçerliliğini yitirdiğini, modern devletin ise ancak güçlü ve kalıcı kurumlara ayakta kalabileceğini savunmuştur. Reşit Paşa'nın iktisat düşüncesi, Avrupa ülkelerindeki yönetim anlayışını şekillendiren liberalizm akımından etkiler taşımaktadır (Mardin, 2011: 150-152). İktisat politikaları da hürriyetçi bir anlayış doğrultusunda şekillenmiş, bu anlayışın temelini ise liberalizm oluşturmuştur (Sayar, 2006: 244). Mustafa Reşit Paşa'nın iktisadi liberalizme yönelmesinde, Avrupa'da başata Fransa ve İngiltere gibi çeşitli ülkelerde yürüttüğü sefirlik görevleri sırasında tanık olduğu örneklerin etkisi büyüktür (Mardin, 2011: 152-153). 1838'de İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmasının mimarlarından biri olan Mustafa Reşit Paşa, bu anlaşmayla birlikte Osmanlı ekonomisinin serbest ticaret politikaları doğrultusunda yeniden yapılandırılmasını hedeflemiştir. Amacı, Osmanlı ekonomisini İngiltere gibi bir sanayi ülkesine dönüştürmek ve Avrupa'dan teknoloji, mühendislik bilgisi, uzmanlık, teknisyen ve donanımlı iş gücünün ülkeye girişini teşvik etmektir (Berkes, 1975a: 33). Ayrıca Urquhart'ın politikalarının⁵ uygulanmasıyla Mısır ekonomisinin çökeceğini ve bu yolla Mısır Meselesi'nin⁶ de ortadan kalkacağını amaçlamaktaydı. Mısır'ın güçsüzleştirilmesi düşüncesi, padişahın da desteğini kazanan Mustafa Reşit Paşa'nın, elini güçlendirmiştir. Reşit Paşa, devlet öncülüğünde sanayi kurulacağını, tarımın iyileştirileceğini ve bu sayede ekonomik gelişmenin sağlanacağını vurgulamaktaydı. Batı ile ticari ilişkiler artıkça ihracatın da artacağını, bu ihracattan sağlanacak gelirle ülkenin ihtiyaç duyduğu makina ve teknik ekipmanların temin edileceğini ifade etmiştir (Berkes, 1975b: 331). Avrupa ile yürüttüğü diplomatik girişimlerin temel amacı Osmanlı Devleti'ni modernleştirmek ve iktisadi olarak kalkındırmaktır (Kodaman, 1994: 73).

2.3. Blak Bey (Aleksandr Blacque)

Blak Bey⁷, Osmanlı'da kapitülasyonlardan yararlanan ve İzmir'de ticaretle uğraşan Fransız uyruklu bir tüccardır. İzmir'de ikamet ettiği dönemde, ticaret faaliyetlerinin yanı sıra yerel gazeteler çıkararak hem ticaretin gelişmesini desteklemiş hem de serbest ticaretin yaygınlaşması amacıyla yazılar kaleme almıştır. Blak Bey'in yazıları büyük yankı uyandırmış; bu durum üzerine yabancı konsoloslar Babıali'den gazetelerin kapatılmasını talep etmiştir. 1827'de İzmir'de çıkarttığı *Le Spectacular Oriental* adlı gazetede iktisadi konulara da yer vermiştir. Ancak yazılarının Avrupa'nın çıkarlarına aykırı görülmesi üzerine gazete kapatılmıştır. Gazetesinin kapatılmasına tepki olarak, bu süreçte ekonomik konulara değinen broşürler çıkartarak mücadelesine devam etmiştir (Aktepe, 1981: 258). Blak Bey, İzmir'de yayınladığı diğer gazete olan *La Courier de Smyrnei*'de serbest ticaretin savunucu olmuş, Osmanlı'nın iktisaden gelişmemesinin nedenlerinden biri olarak tekelleri göstermiştir. İzmir'de ticaretin gelişmesi için borsa kurulmasına yönelik

⁴ Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinde önemli bir etkisi olan Mustafa Reşit Paşa, 1800-1858 yılları arasında yaşayan birçok defa sadrazamlık ve diplomatlık yapan Osmanlı devlet adamıdır.

⁵ Liberalizm doğrultusunda gümrük vergilerinin düşürülmesi ve tekelciliğin kaldırılması.

⁶ Yunan bağımsızlık girişimini bastırması amacıyla Osmanlı Devleti tarafından kendisine verilen Mora Yarımadasının egemenliğinin Yunanistan'a verilmesi sonrası Mısırlı Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mora Yarımadasının telafisi olarak Suriye'nin kendisine verilmesini istemesi sonucu başlamıştır. 1831-1841 arasında Osmanlı-Mısır arasında yaşanan çekişmeler ve sonrası uluslararası devletlerin sürece dahil olmasıdır.

⁷ İzmir'de yaşayan bir Levanten olarak Blak Bey, burada ticaretle uğraşmış ve İzmir'de ilk defa çıkan gazetelerin yönetimini üstlenmiştir. Ayrıca 1831'de devletin ilk resmî gazetesi Takvim-i Vekayi'nin Fransızcası olan Moniteur Ottoman'ın yayın yönetmenliğini üstlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde liberalizm ilkelerini savunan Blak Bey, 1836'da Fransa'ya seyahati esnasında zehirlenme sonucu vefat etmiştir.

yazılar da kaleme almıştır. Gazetede yazılarını liberal iktisat düşüncesi doğrultusunda yazan Blak Bey, bu yönüyle dönemin katıksız liberal iktisatçılarından biri olarak öne çıkmıştır (Koloğlu, 1988a: 18).

İzmir’de yayımladığı yazılarla Osmanlı çıkarlarını savunması, Babialı tarafından dikkatle takip edilmiştir. Bu nedenle 1831’de yayımlanmaya başlayan *Takvim-i Vekayi gazetesinin* Fransızcası olarak düşünülen *Le Moniteur Ottoman*’ın yönetimi *Blak Bey’e* verilmiştir. Bu görevini 1836’daki ölümüne kadar sürdürmüştür (Aktepe, 1981: 259-261). Blak Bey, bu gazetede Osmanlı’nın iktisadi çıkarlarını savunmuş, Avrupa’da Osmanlı hakkında oluşmuş yanlış kanıları düzeltmeye ve önyargıları kırmaya çalışmıştır. Ayrıca gazetenin amacı, hükümete iktisadi konularda gerekli bilgileri temin etmek ve dönemin iktisadi gelişmelerinden haberdar etmek olmuştur (Berkes, 2003: 201). *Le Moniteur Ottoman*’daki yazılarında ekonomi konularına sıkça değinmiş, yazılarını liberal iktisat anlayışı doğrultusunda kaleme almıştır (Berkes, 1975a: 32). Ticaret serbestliğinin Osmanlı’da yaygınlaşması için çaba göstermiş; tekelleri, iktisadi gelişmenin önündeki başlıca engellerden biri olarak görmüş ve kaldırılmasını önermiştir (Koloğlu, 2000: 44). İktisadın gelişmesi için ticaret politikalarının liberalizm doğrultusunda şekillendirilmesi gerektiğini savunan yazılar yayımlamıştır (Berkes, 2003: 200).

Osmanlı Devleti’ne liberalizmin benimsemesine yönelik girişimlerin yoğunlaştığı bir dönemde, Blak Bey’in devletin resmi organı *Le Moniteur Ottoman*’ın yönetimine getirilmesi, devletin de liberalizmin yayılmasını istediğini göstermektedir. Blak Bey, liberalizmin, Osmanlı ekonomisinde hem reformlara öncülük edeceğini hem de Avrupa iktisadi sistemine uyumu hızlandıracağını inanmaktaydı (Koloğlu, 1988a: 18-19). Osmanlı ekonomisi hakkında savunduğu bir diğer görüş ise, Osmanlı’nın liberal iktisat politikalarını uygulamaya uygun bir ülke olduğu yönündeydi. Ticareti engelleyen tekellerin kaldırılmasıyla Osmanlı’nın iktisadi açıdan ilerleme kaydedeceğini vurgulamıştır. Osmanlı’da modern iktisadi düşünceyi tutarlı bir şekilde ortaya koyan ilk kişi Blak Bey olmuştur (Koloğlu, 1988a: 16-18).

2.4. David Urquhart

Osmanlı Devleti’nde liberal düşüncenin yayılmasında etkili kişilerden biri, İngiliz elçiliğinde kâtip olarak görev yapan ve Osmanlı Devleti ile serbest ticaret anlaşmasının yapılmasına zemin hazırlamak amacıyla çeşitli teşebbüslerde bulunan David Urquhart’tır⁸. Liberal düşüncenin Osmanlı’ya girişinde etkili yabancılar arasında öne çıkan Urquhart, İngiliz sanayi ürünlerine yeni pazarlar bulmak amacıyla 1829 senesinde diplomatik görevle Osmanlı Devleti’ne gelmiştir. Aralıklarla yedi yıl boyunca İstanbul’daki İngiliz konsolosluğunda çalışmış ve 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması’nın imzalanmasında önemli rol oynamıştır. Osmanlı Devleti’nin serbest ticaret için son derece uygun bir ülke olduğunu savunmuş ve bu fikirlerini *Turkey and Resources* adlı kitabında detaylandırmıştır (Göneralp, 1999: 8). Ona göre, Osmanlı’da Adam Smith’in kaldırılmasını önerdiği müdahaleler bulunmadığından bu sistem serbest ticaretin uygulanmasına oldukça elverişliydi. Özellikle dolaylı vergilerin olmayışı Urquhart’ın Osmanlı’ya duyduğu hayranlığın temel sebeplerinden biriydi (Mardin, 2002c: 60-61). Ayrıca halkın tüketim davranışlarının değişmesiyle birlikte Osmanlı Devleti’nin İngiliz sanayi ürünleri için verimli bir pazar haline gelebileceğini belirtmiştir. Türkler’in giyim alışkanlıkları değişmesi durumunda bu değişimin İngiliz sanayisine büyük katkı sağlayacağını ifade etmiştir (Sayar, 2003a: 59-60). Kitabında Osmanlı’nın hukuki ve iktisadi özelliklerine, Avrupa sermayedarına bakışına, ticaret yapısına ve doğal kaynaklarına yer vermiş; ayrıca Osmanlı’nın Rusya, Fransa ve Avusturya ile olan iktisadi ilişkilerini ele almıştır (Çelik, 1994: 122-123).

Urquhart, Osmanlı Devleti’nin verimli tarım arazilerine sahip olduğunu, ticaretin himayeci önlemlerden arındırıldığını ve ithalata yönelik herhangi bir kısıtlamanın bulunmadığını belirtmiştir. Bu faktörler nedeniyle Osmanlı Devleti’nin liberalizmin uygulanabileceği en uygun ülke olduğunu ve İngiliz endüstrisi için önemli bir pazar haline geleceğini vurgulamıştır. İngiliz çıkarları aleyhine işleyen uygulamalar arasında yalnızca yedi vahit sistemi ve iç gümrüklerin yer aldığını, yapılacak bir ticaret anlaşması ile bu engellerin ortadan kaldırılabilceğini ifade etmiştir (Çiçek, 2014: 114-115). Osmanlı’nın bir tarım ülkesi olduğunu, tarımsal üretimi ve doğal kaynakların harcamaları karşılayacak düzeyde bulunduğunu ve ithal edilecek endüstri ürünlerinin değerini bu üretimle karşılayabileceğini belirtmiştir (Karpat, 2006: 13-14). Kitabında dile getirdiği görüşlerle kamuoyu oluşturan Urquhart, 1833’te İngiliz ticaretini geliştirmek amacıyla İstanbul’a yeniden gelmiş; Osmanlılara yakın görünmek için Türk giyim tarzını benimsemiş, bir Müslüman mahallesinde yaşamış, Müslüman kahvehanelerine gitmiş ve Türkçe öğrenmeye başlamıştır. Bu davranışlarıyla hem Osmanlı toplumunu yakından gözlemlemeyi hem de bürokratlarla samimi ilişkiler kurmayı hedeflemiştir (Çiçek, 2014: 115). Urquhart’ın bu girişimlerine İngiliz elçisi Porsonby da destek sağlamıştır. *Moniteur Ottoman* gazetesinin

⁸ 1805-1877 yılları arasında yaşayan İngiliz bir diplomattır. 1829’da İstanbul’da bir görev olarak gelen ve sekiz sene ülkede ikamet eden David Urquhart, Osmanlı Devleti’nde liberalizm ilkelerinin benimsenmesi ve yayılması için birtakım girişimlerde bulunmuştur.

yönetimini sürdüren Blak Bey’le de yakın ilişkiler kurmuş ve liberal düşüncesin yayılmasında onunla birlikte hareket etmiştir (Önsoy, 1994a: 92). Ayrıca, Moniteur Ottoman gazetesinde Urquhart’ın yazılarına (Berkas, 2003: 200) ve kitabının bazı bölümlerine de yer verilmiştir (Koloğlu, 1998: 75).

David Urquhart, iktisadi kalkınmanın yabancı kurumların doğrudan benimsenmesiyle değil, Avrupa’nın ulaştığı gelişmişlik düzeyinin Osmanlı’nın kendi iç dinamiklerine uyarlamasıyla sağlanabileceğini belirtmiştir. Urquhart’a göre, tarafsız bir İngiliz, Osmanlı Devleti’ni gözlemlediğinde şaşkınlık yaşayacak; çünkü ülkede tüm vatandaşlar refah içinde yaşamakta, yoksulluk ve toplumsal huzursuzluklara rastlanmamaktadır (Mardin, 2002: 277). Osmanlı’nın geleneksel yönetim yapısının bazı yönlerinin liberal ilkelere yakınlık taşıdığını ve bu durumun Avrupalılar tarafından örnek alması gerektiğini savunmuştur (Berkas, 1975b: 330). İngiltere’nin ihtiyaç duyduğu hammadde ile tarımsal ürünlerin Osmanlı’dan temin edebileceğini vurgulamıştır (Berkas, 1975a: 32). Elçiliğe sunduğu raporlarda Osmanlı iktisadi sisteminin yeniden yapılandırılması ve ticari kısıtlamaların kaldırılması halinde, ülkenin İngiliz endüstrisi için uygun bir pazar haline geleceğini belirtmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı’daki yed-i vahit sisteminin kaldırılması gerektiğini ve İngiliz mallarının ucuzlatılarak rekabet gücünün artırılması gerektiğini savunmuştur (Bailey, 2011: 338-339). Osmanlı pazarına İngiltere’nin çıkarları doğrultusunda erişim sağlamak amacıyla çalışmıştır. Osmanlı üzerindeki Rus nüfuzunun artmasının İngiliz çıkarlarını zedeleyeceğini ifade etmiş ve Türk-İngiliz dostluğunun geliştirilmesi yönünde çaba göstermiştir (Bailey, 2011: 337). Rusya’nın İngiltere’ye gerçekleştirdiği hammadde ihracatı sayesinde zenginleştiğini, benzer şekilde İngiltere’nin bu ihtiyacını Osmanlı’dan karşılaması durumunda Osmanlı’nın da ekonomik olarak güçleneceğini savunmuştur (Koloğlu, 1988b: 33). Ayrıca, Rusya’nın Mısırlı Mehmet Ali Paşayı, Osmanlı Devleti’ni zayıflatmak amacıyla desteklediğini belirtmiş; bu nedenle Osmanlı ile ticaretin geliştirilmesini önemsemiştir. Böyle bir gelişmenin, Osmanlı’yı hem ekonomik hem de siyasi olarak güçlendireceğini, ayrıca Osmanlı’nın Rusya’ya karşı Doğu Akdeniz’de bir tampon ülke işlevi göreceğini dile getirmiştir (Bailey, 2011: 339-340). Urquhart’ın liberalizm doğrultusundaki anlaşıma girişimleri sürerken Osmanlı Devleti’nin Mehmet Ali Paşa isyanıyla mücadele etmek zorunda olması, liberalizmin yayılmasını kolaylaştırmıştır (Önsoy, 1988: 33).

2.5. William Churchill

William Churchill,⁹ kapitülasyonlardan yararlanarak İstanbul’da ikamet eden bir İngiliz tüccardır. 1830’larda Kadıköy’de avlanmak için yaptığı bir seyahat sırasında yanlışlıkla bir Osmanlı vatandaşını vurması nedeniyle hapsedilmiştir. İngilizlerin devreye girmesiyle olay kısa sürede siyasi bir krize dönüşmüştür; Babiali, Churchill’i serbest bırakmış ve kendisine çeşitli imtiyazların yanı sıra bir gazete çıkartma yetkisi de vermiştir. Bu yetki, Churchill’i iktisadi düşünceleri açısından günümüzde halen tartışılan bir figür haline getirmiştir. 1840 yılında bu imtiyaz doğrultusunda *Ceride-i Havadis* gazetesini yayımlamaya başlamış, gazetenin ilk sayısından itibaren iktisadi konulara geniş yer vermiştir. Yazıları büyük ölçüde liberalizm doğrultusunda şekillenmiş, (Koloğlu, 2010: 135) özellikle gayrimüslim Ermeni yazarlar aracılığıyla liberalizmin yararlarını vurgulamıştır (Önsoy, 1988: 33). Churchill, iktisadi kalkınma için liberalizmin en gerçekçi çözüm olduğunu savunmuştur (Berkas, 1975b: 331). Gazetenin ana politikasını belirleyen Churchill, İngiliz ticari çıkarları doğrultusunda Osmanlı’nın bir hammadde ihracatçısı olarak konumlandırılmasını önermiştir (Mardin, 1985: 624). Ekonomiye dair yazılarında, Osmanlı’nın kalkınmasının tarım sektörüne dayanması gerektiğini savunmuş; iktisadi gelişmenin temelini tarımın oluşturduğunu vurgulamıştır. Gazetede yayımlanan yazıların çoğu ziraat konularına odaklanmış, bu yazılarda ziraatın geliştirilmesi gerektiği sıklıkla dile getirilmiş ve iktisadi sektörler arasında ziraatın önceliğine dikkat çekilmiştir (Özçelik, 2009: 478).

William Churchill, Osmanlı’nın, geniş ve verimli tarım arazilerine sahip olduğunu, bu toprakların etkin biçimde kullanılması durumunda ülkenin önemli bir tarımsal ihracatçıya dönüşebileceğini belirtmiştir. Sanayileşmenin ise teknik bilgi, donanım, sermaye, ulaşım ve altyapı eksiklikleri nedeniyle kısa vadede mümkün olmadığını vurgulamıştır (Önsoy, 1994b: 259-260). Tarımın ticarileştirilmesi gerektiğini savunmuş; özellikle tarımsal ürünlerin ihracatını engelleyen kısıtlamaların kaldırılmasının önemine dikkat çekmiştir. Kalkınmış devletlerin, tarımsal ihracatı destekleyerek bu alanda ilerleme sağlamasını örnek göstermiştir (Churchill, 1256: 4). Bu doğrultuda, tarımın geliştirilmesi gerekliliğini anlatan yazılar yayımlamış; ayrıca İngiliz Parlamentosu’nda tartışılan tarım-sanayi ilişkilerine dair gelişmelere de gazetesinde yer vermiştir (Sayar, 2006: 274). Pamuk ekiminin geliştirilmesi için devletin destek vermesi gerektiğini vurgulamış;

⁹ 1796-1846 yılları arasında yaşayan William Churchill, İstanbul’a ticaret yapmak için gelmiş ve ikameti esnasında kaza sonucu bir Osmanlı vatandaşının yaralaması nedeniyle tutuklanmıştır. Bu olay kısa sürede uluslararası bir krize neden olmuş ve kapitülasyonların yürürlükte olması nedeniyle kendisi hemen serbest bırakılmış ve ayrıca bazı imtiyazlarla birlikte bir gazete çıkartma imtiyazı da verilmiştir. Bu gazete çıkartma imtiyazı Osmanlı Devleti’nde çıkan ikinci gazete olan *Ceride-i Havadis*’in yayımlanmasına neden olmuştur.

uluslararası piyasada pamuğa olan yüksek talebin, Osmanlı için önemli bir fırsat sunduğunu belirtmiştir (Birinci, 1938: 111). Bu fırsattan yararlanmak adına pamuk ziraatının teşvik edilmesini önermiş, bu doğrultuda devletin aldığı bazı tedbirleri olumlu bulduğunu ifade etmiştir (Birinci; 1938:129). Tarım sektöründe teknolojik gelişmelerin önemine değinmiş; modern makinelerin kullanımı ve tarım aletlerin yaygınlaştırılması amacıyla, teknolojinin faydalarının anlatılması gerektiğini savunmuştur (Özçelik, 2009: 488). Churchill'in Osmanlı'nın tarım ürünleri ihraç eden bir ülke olmasını desteklemesinin bir diğer nedeni ise İngiliz endüstri sınıfını, özellikle hammadde ihtiyacını karşılamak yoluyla, dolaylı yoldan destekleme amacıdır (Mardin, 1994: 74).

2.6. Sehak Abru

Osmanlı Devleti'nde liberalizmin ilk uygulamaları gayrimüslim nüfus içinde görülmüş, ilk iktisat kitapları da bunlar tarafından kaleme alınmıştır. Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunmuş ve devletin ihtiyaç duyduğu okumuş kesim açığını kapatmada önemli bir rol oynamışlardır. Sehak Abru¹⁰, liberalizmin yayılmasında etkili olan iktisat kitaplarından birinin yazarı olması nedeniyle bu çalışmada ele alınmıştır. Sehak Abru, J.B Say'ın *Catéchisme D'économie Politique* adlı eserini 1852'de İlm-i Tedbir-i Menzil başlığıyla tercüme ederek yayımlamıştır (Sayar, 2006: 264). Bu tercüme sayesinde liberalizmin Osmanlı'ya girişi hızlanmış; ilerleyen süreçte bu düşünce gayrimüslimler vasıtasıyla içselleştirilerek yaygın bir görüş haline gelmiştir (İnceoğlu, 2005/2: 241). Eser, Ali ve Fuat Paşaların desteğiyle padişah Abdülaziz'e takdim edilmiştir (Sayar, 2003a: 23). Ayrıca Sehak Abru, düşüncelerini aktarmak amacıyla 1851'de bir gazete yayımlamak için yetkilere başvurmuş, ancak izin alamamıştır (Ortaylı, 2011: 394).

Sehak Abru, J. B. Say'ın kitabından yararlanarak eseri yeniden kaleme almıştır. Fındıkoğlu, bu eserin ne tam anlamıyla tercüme ne de özgün bir telif eser olarak adlandırılmayacağını belirtmiş ve telif-tercüme bir eser olarak tanımlamıştır (Fındıkoğlu, 1934: 46). J. B. Say'ın 1840'ta yayımladığı eser, döneminde oldukça popüler bir eserdir. Sehak Abru, bu kitapta liberalizmi doktrinel bir biçimde ele almış ve 1830'larda Osmanlı'ya giren liberalizmi bilimsel bir temele oturtmaya çalışmıştır (Berkas, 1975b: 232). Abru, öncelikle kitabın yazarı J. B. Say'ı tanıtmış ve eserin içeriğini Osmanlı iktisadi yapısına uygulama gayreti göstermiştir. Kitabın yayınlanma amacını, iktisat ilmini Osmanlı toplumuna tanıtmak ve bu ilmin ülkede bilinirliğini sağlamak olarak açıklamıştır (Fındıkoğlu, 1946: 19). İçeriği, çeşitli konuları kapsayacak şekilde 30 bölüme ayırmış; (Şener, 1994: 217) orijinalinde soru-cevap halinde olan metni nesir haline getirerek anlaşılabilirliğini artırmayı ve böylece daha geniş bir kitleye ulaşmayı hedeflemiştir (Ulusoy, 2010: 562). Kitapta, özellikle borçlanma ve vergi konularına önem verilmiştir. Devletin yalnızca zorunlu harcamalarını karşılayamadığı durumlarda borçlanması gerektiğini savunmuş, borçlanmayı sermayenin tüketimi olarak nitelendirmiş ve gereksiz borçlanmalara karşı çıkmıştır. Vergi konusundaki görüşleri de liberalizm doğrultusunda şekillenmiş; vergilerin ağır olmaması gerektiğini vurgulamıştır (Şener, 1994: 218).

2.7. Serendi Arşizen

Tanzimat öncesi dönemde İstanbul Silivri'de doğan ve doktorluk eğitimi alan (Ulusoy, 2010: 563) Serendi Arşizen¹¹, Tıbbiye Şahane adlı eğitim kurumunda ekonomi dersleri de vermiştir (Sayar, 2006: 263). İtalyan iktisatçı Rossi'nin *Cours d'Economie Politique* başlıklı eserini, Tasarrufat-ı Mülkiye adıyla Fransızca olarak tekrardan kaleme almıştır (Çakır, 2005: 97). Bu kitap, daha sonra Askeri Tıbbiye tercümanı Aleko Suço tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Sayar, 2003b: 122). Arşizen'in bu eseri uzun süre Türk iktisat düşüncesinin temelini oluşturmuş ve bu alandaki fikirleri derinden etkilemiştir (Mardin, 1985: 624). Eser, giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmı olmak üzere 128 sayfadan oluşmaktadır. Eserin ilk bölümünde maliye teşkilatının tesisi ve üretim araçları, ikinci bölümde bölüşüm ve ürünlerin dağıtımı, üçüncü bölümde ise maliye politikaları ve uygulamaları ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise kitabın yazılış amacı açıklanmıştır (Fındıkoğlu, 1952: 343).

Serendi Arşizen'in, eseri yazarken Rossi'den etkilenmesi, İngilizlerin savunduğu liberal düşünceden farklılaşmasını sağlamıştır. Bu durum, Arşizen'in tarım-sanayi tartışmasında ülke çıkarları doğrultusunda sanayileşmeyi vurgulamasına yol açmıştır. Osmanlı iktisadının bu somut gerçeğini görebilmesi, Arşizen'in yerli bir iktisat anlayışını benimsediğini göstermektedir (Sayar, 2003b: 125). Eserde, 1838 Ticaret Anlaşması ile kaldırılan tekellere ve ticaretin serbestleştirilmesi gibi konulara da değinilmiştir (Genç-Özgür: 2011: XIX). Sonuç bölümünde, Tanzimat döneminin önemli tartışma konusu olan sanayi mi yoksa tarımsal kalkınma mı

¹⁰ 1825'te İzmir'de doğan Sehak Abru Ermeni asıllı olup 1849'da Babıali Tercüme Odası'nda göreve başlamıştır. Daha sonra birçok devlet kurumunda tercüman olarak görev yapan Sehak Abru, 1900 senesinde ölümüne kadar bürokraside çeşitli görevlerde bulunmuştur.

¹¹ 1809'da Silivri Selimpaşa'da doğan Serendi Arşizen Rum asıllı olup Mustafa Reşit Paşa'nın himayesi doğrultusunda hekim olarak yetiştirilmek amacıyla Paris'e gönderilmiştir. Eğitimi tamamlandıktan sonra Tıbbiye Mektebinde öğretim görevlisi olarak istihdam edilmiştir.

meselesi ele alınmış ve iktisadi kalkınma için sanayinin önemi vurgulanmıştır (Sayar, 2003b: 123). Serbest ticaret, Arşizen'in hem değindiği hem de önemseddiği konular arasında yer almaktadır. Ticaret sayesinde üretimin artacağını, uluslararası piyasalarla iletişiminin gelişeceğini ve kalkınmanın sağlanacağını belirtmiş; iktisadın, toplumun refahını artırmayı amaçladığını vurgulamıştır. Ayrıca, ülkenin kalkınmışlığının yalnızca üretim çokluğuyla değil, üretimin nüfusa dengeli şekilde dağılımıyla mümkün olacağını söylemesi, Arşizen'in adil gelir dağılımına verdiği önemi ortaya koymaktadır (Genç-Özgür, 2011: XIX-XX).

2.8. Mehmet Şerif Efendi

Mehmet Şerif Efendi'nin hayatı hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. 1850'lerden sonra Tercüme Odası'nda *Takvim-i Vekayi* mütercimi olarak çalıştığı, *Tercüman-ı Ahval* ve *Mecmua-ı Fünun*'da yazılarının yayımlandığı, Mülkiye Mektebi'nde iktisat dersi verdiği ve bu ders notlarını *İlm-i Emval-i Milliye* adıyla kitaplaştırdığı yönünde kısa bir biyografisine ulaşılmıştır. Şerif Efendi'nin iktisadi görüşleri, 1862'de *Tercüman-ı Ahval* gazetesinde yayımlanan yazıları ve 1863'te yayımladığı *İlm-i Emval-i Milliye* adlı iktisat kitabı temel alınarak değerlendirilecektir. Bu kitabın, kendisinden önce yayımlanan iktisat kitaplarından farkı, tamamen telif olmasıdır. Kitabında, Osmanlı Devleti'nin iktisadi sorunlarına değinmiştir (Sayar, 2005: 145). Şerif Efendi'nin yazılarında İngiliz iktisatçıların tarım hakkındaki eserlerine atıfta bulunması ve kitabında bir İngiliz iktisatçının eserinden yararlandığını ifade etmesi, görüşlerinin liberal düşüncesi doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir (Sayar, 2006: 300). Kitabında, Avrupa'da ekonomi ilminin gelişim aşamalarına değinirken bu bilgileri Osmanlı'nın ekonomik yapısına göre uyarlamaya çaba göstermiştir. Kalkınma açısından sanayinin önemini vurgulayan az sayıdaki Osmanlı iktisat düşünürlerinden biridir. Tarımda makineleşmenin yaygınlaştırılabilmesi için sanayinin gelişmesi gerektiğini savunması, bu düşüncesinin bir yansımasıdır. Serbest ticareti önemsemesine rağmen, bu düşüncenin Osmanlı'nın iktisadi yapısına uygun biçimde uyarlanması ve toplumun bu süreçten yarar sağlamasını önermiştir (Kurdakul, 1990: 59). Kitabı, ekonomide yeni bir düşünme tarzının örneği niteliğindedir ve eserde yerlilik vurgusu dikkat çekmektedir (Kurdakul, 1990: 58). Eserde, üretim, servetin bölüşümü, dağıtım, paranın dolaşımı ve tüketim gibi temel iktisadi konulara da yer verilmiştir (Sayar, 2006: 307).

Mehmed Şerif Efendi, gazete yazılarında ekonomi ilmini halkın anlayabilmesi için sade bir dille anlatacağını vurgulamıştır. Bu yaklaşımı, Şerif Efendi'nin iktisadın popülerleşmesini arzuladığını göstermektedir. İktisat ilminin belirli kanunlara dayalı olduğunu ve bu ilmin amacının, toplumun iktisadi ilerlemesini sağlayarak genel refahı artırmak olduğunu belirtmiştir (Mehmed Şerif Efendi, 1861c: 3). İlmin içeriğini liberal düşünce doğrultusunda aktardıktan sonra, bir ülkenin bu ilmi benimseyip politikalarını bu doğrultuda yürütmesi halinde servetin artacağını ve ticaretin gelişeceğini savunmuştur (Mehmed Şerif Efendi, 1861d: 2). Osmanlı Devleti'nin kalkınmasının öncelikle sanayi sektörü üzerinden sağlanması gerektiğini öne sürmüştür. Ziraat sektörünün öncelikli geliştirilmesini savunanları eleştiren Mehmed Şerif Efendi, Osmanlı'nın coğrafi konumu ve doğal kaynakları sayesinde sanayileşme sürecinde Avrupa'yı yakalayabileceğini belirtmiştir. Yerli endüstri ürünlerin ithal ürünlere göre daha pahalı olmasına rağmen, bu süreçte başarı sağlanana kadar sanayiye destek verilmesi gerektiğini savunmuştur (Mehmed Şerif Efendi, 1861a: 3-4). Sanayinin ilerlemesiyle sermayenin artacağını, bu sermaye aracılığıyla da ziraatın gelişmesinin mümkün olacağını belirtmiştir. Sanayinin gelişmesiyle ulaşım alt yapısının hızla gelişeceğini, bu gelişmenin de ziraatın kendiliğinden ilerlemesini sağlayacağını ifade etmiştir. Ayrıca, eğitimin gelişmesiyle birlikte hem sanayinin hem de tarımın gelişeceğini, servetin ise bu iki sektörün eş zamanlı kalkınmasıyla elde edileceğini vurgulamıştır (Mehmed Şerif Efendi, 1861b: 3).

Mehmed Şerif Efendi, Osmanlı Devleti'nde henüz yaygın olarak bilinmeyen iktisadi kavramlara ve bu kavramların ekonomiye etkilerine değinmiştir. Ele aldığı kavramlardan biri, ticari işlemlerin kolaylaşmasını sağlayan itibar yani ticari firmaların güvenilirliğidir. Şerif Efendi, itibarın ticari işlemleri hem kolaylaştırıp hem de hızlandırdığını, hatta sermaye eksikliği yaşansa bile, bu güven sayesinde sermayenin birkaç katı kadar işlem yapılabilirdiğini belirtmiştir (Mehmed Şerif Efendi, 1861g: 2-3). Bir diğer yazısında ise bankacılık konusuna yer vermiştir. Başlangıçta bu alandaki faaliyetlerinin Galata sarrafları tarafından yürütüldüğünü, ancak kredi sisteminin gelişmesiyle birlikte ülkede bankaların kurulmaya başlandığını ifade etmiştir. Bankaların iktisadi işlemlerde önemli bir rol üstlendiğini vurgulamıştır. Özellikle sermayenin merkezi olarak toplanmasıyla büyük sermaye oluşumlarının sağlanması, girişimcilere sermaye temini, ticari işlemlerin kolaylaştırması ve kağıt para basımı yoluyla paranın dolaşımının hızlandırması gibi birçok faydasına dikkat çekmiştir (Mehmed Şerif Efendi, 1861e: 2-3).

Mehmed Şerif Efendi'nin iktisadi kalkınma açısından önem verdiği konulardan biri de halkın teşebbüs-i şahsi, yani bireysel girişimlerde bulunmasıdır. Bu konuya *Mecmua Fünun*'da çıkan Lüzum-ı Sa'y ve Amel adlı yazısında değinmiştir. İnsanoğlunun ihtiyaçlarını, çalışarak elde ettiği servetle karşıladığını belirtmiş, dolayısıyla ihtiyaçların ancak çalışmayla karşılanabileceğini vurgulamıştır. Parayı, çalışmanın sonucu

kazanılan bir meta olarak görmüş; sadece bir araç olduğunu ve gerçek servetin çalışmayla kazanıldığını belirtmiştir (Mehmed Şerif Efendi, 1863: 333-334). İnsanların çalışmadan daha fazla verim alabilmesi için, bu eylemin bilgiyle desteklenmesi gerektiğini savunmuş ve eğitimin çalışmada önemli bir unsur olduğunu belirtmiştir. Meslek sahibi girişimcilerin yeniliklere açık olmaları gerektiğini, kazançlarını artırmak için mesleklerinde çağın koşullarına uygun şekilde uzmanlaşmalarını önermiştir. Ticari kazancın karşılıklı ve toplum yararına olduğunu ifade etmiş; halkı ticaret gibi alanlarda say u amel göstermeye teşvik etmiştir (Mehmet Şerif Efendi, 1863: 334-336).

2.9. Ali Paşa ve Fuat Paşa

Babialı'nın önemli bürokratlarından Ali Paşa¹² ve Fuat Paşa¹³ 1850'lerden 1870'lere kadar yönetimde söz sahibi olan güçlü kişilerdir. Bu iki devlet adamı, yönetimde iktisadi politikaları şekillendirdikleri için Ali ve Fuat Paşaların iktisat anlayışı, çalışma için önem arz etmektedir. Çalışmada yer alan diğer Osmanlı aydınlarının çoğunun iktisadi açıdan eleştirdiği konular, bu iki bürokratin yönetiminde yapılan ekonomi politikalarıdır. Ali ve Fuat Paşaların iktisat anlayışı, liberalizm doğrultusunda şekillenmiştir. Ali ve Fuat Paşalar, mülkiyet özgürlüğünü benimsemiş ve özel mülkiyetin güvence altına alınması halinde iktisadi ilerlemenin, bireylerden başlayarak toplumsallaşacağına inanmışlardır. Bu doğrultuda, özel mülkiyetin tanınması için 1858'de Arazi Kanunnamesini çıkarmışlardır. Kanun ile birlikte, devlet arazi mülkiyetinden özel mülkiyete geçiş sağlanmıştır. Ali ve Fuat Paşalar, ticaret politikalarını liberalizm doğrultusunda uygulamış ve serbest ticareti arzulan bir hedef olarak benimsemişlerdir. Bankacılığı ticaretin gelişmesi için önemli bir araç olarak görmüşler ve bu sistemin yaygınlaştırılması için çaba harcamışlardır (Yayla-Seyitdanlioğlu, 1998: 55). Ali ve Fuat Paşaların gerçekleştirdiği ıslahat teşebbüsleri, liberalizm doğrultusunda şekillenmiş olmakla birlikte, Kameralizm'den de etkilenmiştir. Bu iki devlet adamının uyguladıkları politikalarda halka aşırı bir hürriyet verilmesi ikinci planda tutulmuştur. Onlara göre ana amaç, devleti kötü durumdan kurtarıp güçlendirmek olmalıdır (Mardin, 2002b: 87).

Öldüklerinde bıraktıkları vasiyetnameler, Ali ve Fuat Paşaların iktisadi görüşleri hakkında fikir edinilmesini sağlamıştır. Vasiyetnamesinde iktisadi konulara yer veren Fuat Paşa, Osmanlı vatandaşlarının can ve mal güvenliğinin sağlanmasını talep etmiş; halkın hem maddi hem manevi gelişimi için eğitimin önemini vurgulamıştır. Osmanlı'nın kalkınması için en önemli faktörün ulaşım altyapısının geliştirilmesi olduğunu belirtmiş ve karayolu ve demiryollarının yapımının hızlandırılmasını tavsiye etmiştir (Çavdar, 1992: 21-22).

Ali Paşa, vasiyetnamesinde iktisadi konulara geniş şekilde yer vermiştir. Halkın sermayesiyle ve teşebbüs-i şahsi girişimleriyle gerçekleştirdiği iktisadi teşebbüslerin devletin yararına olduğunu belirterek, bu tür girişimlerin teşvik edilmesini önermiştir. Devlet fabrikalarının hem mali yük oluşturduğunu hem de özel girişimciliği engellediğini savunmuş; bu nedenle devletin bu tür ekonomik faaliyetlerden kaçınması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca devlet fabrikalarının özel şirketlere devredilmesini talep etmiştir. Bu sayede devletin, ihtiyaç duyduğu ürünleri fiyat ve kalite açısından daha uygun şartlarda elde edebileceğini vurgulamıştır. Özel girişimciliğin yaygınlaşması için yabancı sermayeden yararlanılmasını da önermiştir (Çavdar, 2003: 20). Yabancı sermayenin girişine olumlu bakmasına rağmen, kapitülasyonlar olarak bilinen ticari ve adli imtiyazların ekonomik ilerlemeyi zorlaştırdığını vurgulamış, bu nedenle, kalkınmanın önünde engel teşkil eden kapitülasyonların kaldırılmasını talep etmiştir. Tarım sektörünün gelişmesi için aşarın kaldırılmasını ve kredi kurumlarının kurulmasını önermiştir. Vergi toplanma konusundaki aksaklıkların giderilmesi ve devlet gelirinin artırılması amacıyla bu işin uluslararası özel şirketlere devredilmesini savunmuştur (Çavdar, 1992: 23-28). İktisadi kalkınma için gümrük vergilerinin artırılmasını önermiş, dış ticaret dengesinin sağlanması adına mamul ve hammadde ihracatının artırılmasını, ithalatın ise azaltılması gerektiğini ifade etmiştir. Üretimin artması için demiryolu alt yapısına dikkati çekmiş, ayrıca sermayenin ülkeye girişini sağlamak amacıyla yatırımcılara teşvik edici imtiyazlar verilmesinin önem taşıdığını belirtmiştir (Çavdar, 1992: 24-26).

2.10. Ahmet Cevdet Paşa

Ahmet Cevdet Paşa¹⁴, dönemin önemli hukukçularından ve devlet adamlarından biridir. Bıraktığı eserlerle döneme tanıklık etmiş, aynı zamanda iktisadi konularda da görüş bildirmiştir. Bu nedenle Ahmed Cevdet

¹² 1815-1871 seneleri arasında yaşayan Mehmed Emin Ali Paşa, Tanzimat döneminin en uzun sadrazamlığı yapan bürokratlarındandır.

¹³ 1814'te doğan Keçecizade Mehmet Fuat Paşa, Tanzimat döneminin etkili bürokratlarından biridir. 1868'de vefat eden Fuat Paşa, beş sene sadrazamlık ve on seneye yakın ise Hariciye Nazırlığı görevlerinde bulunmuştur.

¹⁴ 1822-1895 yılları arasında yaşayan ilim ve devlet adamıdır. Mecelle'nin yazarı olan Ahmed Cevdet Paşa beş defa Adliye Nazırı, üç defa Maarif Nazırı, iki defa Evkaf Nazırı, bir defa Ticaret ve Ziraat Nazırı ve bir defa da Dahiliye Nazırı olarak görev yapmıştır.

Paşa'ya bu makalede yer verilmesi kaçınılmazdır. Ahmed Cevdet Paşa, liberalizmin yayılmasını arzulamış ve iktisadi görüşleri bu düşünceden etkilenmiştir. Ticaretin önemini iyi kavrayan Ahmed Cevdet Paşa, ticaretin gelişmesi ve tüccarların güçlü bir sınıf haline gelmesi için serbest ticareti önermiştir. Serbest ticareti savunmakla birlikte, gelişmiş ülkelerle yapılan ticaretin Osmanlı açısından yüksek maliyetler doğurduğunu da ifade etmiştir. Yatırım amacı taşıyan iç ve dış borçlanmalara olumlu yaklaşmasına rağmen, gereksiz işlerde kullanılacak borçlanmalara faizsiz bile olsa karşı çıkmıştır (Çavdar, 2003: 20-21). Özel girişimciliği desteklemekle birlikte, sanayi ile ticaret alanlarında devletin rolüne de dikkat çekmiştir. Müsadere sistemini ise devlet geliri sağlama yöntemi olarak meşru görmemiştir. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre kalkınma, sanayi, ziraat ve ticaret sektörlerinin gelişmişliğiyle doğrudan ilişkilidir. Ahmed Cevdet Paşa hem serbest ticarete hem de himaye politikalarda aşırıktan kaçınılması gerektiğini savunmuştur (Bağış, 2000: 269).

Ahmed Cevdet Paşa'nın düşüncelerinde liberalizm yanında kameralizm'in de izlerini görmek mümkündür. Kameralist anlayış doğrultusundaki görüşleri, reformların devlet eksenli bir şekilde uygulanması gerektiğini savunmasında kendini göstermektedir (İnsel, 2005: 45). Gereksiz harcamalara karşı çıkarak, devletin rasyonel bir işletme gibi davranması gerektiğini ifade etmiştir. Tağış politikasını eleştirmiş, sikke ayarının değiştirilmesine ise karşı çıkmıştır (Mardin, 2002c: 82-83). Osmanlı bürokratlarında sıkça görüldüğü gibi Ahmed Cevdet Paşa'nın iktisat düşüncesi ve reform anlayışı da devlet merkezli bir yaklaşıma sahiptir. İktisadi kalkınmada ziraat ve sanayinin önemini kabul etmekle birlikte en fazla önemsendiği sektör ticaret olmuştur. Ticareti devletin kalbi olarak nitelendirmiş, ticari girişimlerde kısıtlamalara karşı çıkmış ve serbest piyasa düşüncesinin hâkim olmasını talep etmiştir. Ayrıca uygulanan politikaların İslami kurallara uygun olmasını da önermiştir. Ticarete serbestliği savunmakla birlikte başta 1838 Ticaret Anlaşması olmak üzere yapılan dış ticaret anlaşmalarının olumsuz etkilerine de dikkat çekmiştir. Bu anlaşmalar sonrasında ticaretin genişlemesinin ülke ekonomisine katkı sağlamadığını aksine bazı zararlar doğurduğunu belirtmiştir. Bu zararları şu şekilde sıralamıştır: Esnafın olumsuz etkilemesi, yerli üretimi azaltması ve sermaye kaybı. Ticaret anlaşmalarından sonra yabancı tüccarların sayısının artmasıyla bunların yönetiminin zorlaştığını ifade etmiştir (Çavdar 1992: 36). Borçlanmalara karşı verilen teminatların yüksekliğinin milli servete zarar verdiğini söylemesi üzerine, dönemin bürokratları tarafından İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Borçlanmalara yönelik eleştirilerini giderek daha yüksek sesle dile getirmesi üzerine, uzakta tutulması amacıyla kendisine Suriye Valiliği görevi verilmiştir (Tanpınar 2006: 157).

2.11. Münif Efendi

1880'lerde önemli bir iktisat kitabı kaleme alan, eğitim kurumlarında iktisat dersleri veren ve Sultan II. Abdülhamid devrinin önde gelen bürokratlarından biri olan Münif Paşa'nın¹⁵, 1860'larda *Ruzname-i Ceride-i Havadis* ve *Mecmua-ı Fünun*'da yayımlanan iktisadi yazılarından hareketle, bu çalışmada Münif Efendi'nin iktisat anlayışına yer verilmiştir. Münif Efendi'nin *Mecmua-ı Fünun*'daki yazıları genellikle ansiklopedik bilgi formatındadır ve amacı Osmanlı okurlarına Batılı iktisadi kavram ve mefhumları tanıtmaktır. Bu doğrultuda dergide sergiler, kâğıt para ve tasarruflar gibi konular üzerine yazılar kaleme almıştır. Münif Efendi, *Mecmua-ı Fünun*'da 1863 yılında İstanbul'da açılan sergi hakkında okuyucuları bilgilendirmiştir. Sergilenen ürünler arasından dikkat çeken çok sayıda mal olduğunu, bu ürünlerin yüksek kaliteli olduğunu ve Avrupa ürünlerinden geri kalmadığını ifade etmiştir. Ayrıca, Osmanlı sanayi ürünlerinin sergilenmesiyle üretimin çeşitliliği ve miktarının daha iyi anlaşılacağını belirtmiştir. Serginin, Osmanlı'daki üretim kapasitesini gözler önüne sererek, sanayinin gelişmesi için atılması gereken adımlar konusunda yol gösterici olacağını vurgulamıştır (Münif Efendi, 1863a: 362-367). Avrupa'da icat edilen iktisadi teknolojilerin sergide sergilenmesinin bu yeniliklerin bilinirliğini artıracağını ve Osmanlı iktisadına önemli katkılar sağlayacağını belirtmiştir. Özellikle buhar gücüyle çalışan makinelerin sergi mekânında çalıştırarak halka tanıtıldığını, böylece ziyaretçilere teknoloji hakkında gerekli bilgilerin verildiğini ifade etmiştir (Münif Efendi, 1863b: 408-413).

Münif Efendi, savaşların artık geçmişle kıyaslanamayacak derecede yüksek finansman ihtiyacı doğurduğunu ve bu durumun ülke ekonomilerini ciddi şekilde etkilediğini belirtmiştir (Münif Efendi, 1866a: 41-46). Sanayi ve tarım kesimlerinden toplanan küçük birikimlerin sermaye haline getirilerek uygun faiz oranlarıyla ihtiyaç duyanlara kredi olarak verilmesi gerektiğine değinmiştir. Sandıklarda biriktirilen paraların, tüccar ve sanayi kesimine kredi sağlamak amacıyla kullanılması halinde ekonomik açıdan fayda sağlayacağını vurgulamıştır (Münif Efendi, 1866b: 96-102). Bir yazısında, Tanzimat süreciyle birlikte devletin mali sıkıntılara çözüm arayışı kapsamında kâğıt para bastığını anlatmış, ancak bu paraların doğurduğu olumsuzluklar nedeniyle piyasadan kaldırılamadığını belirtmiştir (Münif Efendi, 1862a: 119-127). Kâğıt paranın, ancak karşılığını oluşturacak üretim oranında basılması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca, kâğıt para basımının bir bankanın

¹⁵ 1830-1910 yılları arasında yaşayan Mehmed Tahir Münif Paşa, ilim ve devlet adamıdır. Bürokraside birçok görev yapması yanında dönemin eğitim kurumlarında dersler vermiş ve basında yazıları görülmüştür.

denetiminde gerçekleştirilmesi ve bu paranın usulüne uygun şekilde kullanılması gerektiğini dile getirmişti (Münif Efendi, 1862b: 222-231).

2.12. Mehmet Mithat

Mehmet Mithat yayımlanan ilk kitaplardan birinin yazarı olmasına rağmen hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle, biyografik açıdan kendisiyle ilgili sınırlı bilgi verilebilmektedir. Askeri Şura'da memur olarak görev yapan Mehmet Mithat, iktisat ilmini okuma yazma bilmeyen halkın bile anlayabileceği şekilde sade bir dille kaleme almış, kitabını dönemin çok okunan gazetelerinden Terakki'de tefrika ettirerek iktisat bilgisinin halk arasında yayılmasına katkı sağlamıştır. Mehmet Mithat'ın çevirdiği Otto Hübner'in eseri, 1869 yılında birbirinden habersiz iki farklı çeviriyle Türkçe'ye kazandırılmış ve bu iki çeviri aynı senede yayımlanmıştır (Sayar, 2006: 322). Mehmet Mithat, kitabın Fransızca nüshasını esas alarak (Kurdakul, 1997: 120) Türkçe'ye çevirmiştir. Her ne kadar tercüme olsa da eser yerelleştirilmiş içeriğiyle telif eser olarak kabul edilmektedir. Fransızca aslı Halka Dair Ekonomi Politik Küçük Kitabı (Kurdakul, 1990: 57) olan bu esere Mehmet Mithat, Ekonomi Tercümesi: Fenni İdare ismini vermiştir. Kitabın içeriğinde; fabrika, usta, memur, zengin, fakir, iş bölümü, çalışma, para, faiz gibi dönemin güncel iktisadi konuları ve temel kavramları yer almıştır (Önsoy, 1994a: 94). Mehmet Mithat, kitabı kaleme alma amacını, Ekonomi Politik ilminin toplumun her kesimi tarafından bilinmesini ve anlaşılmasını sağlamak olarak açıklamıştır. Bu doğrultuda eserin dilini halkın anlayacağı şekilde sadeleştirmiş ve günlük konuşma diliyle yazmıştır (Fındıkoğlu, 1946: 24). Ayrıca, ekonomi kavramların Türkçe karşılıklarını bulmaya çalışmış ve bugün kullanılmayan bazı yerli terimler önermiştir. Örneğin rente kelimesi için kesim sözcüğünü kullanmıştır. Kitabın sonunda zengin-fakir ayrımı üzerinden 1830 devrimlerinden sonra yaygınlaşan komünizm ve eşitlikçilik gibi fikirlerin zararları yönlerine değinmiştir (Berkes, 1975b: 333).

2.13. Ahmet Hilmi Efendi

1869'da yayımlanan bir diğer ekonomi kitabı, Hübner'in eserinin Almanca aslından örnek alınarak Ahmet Hilmi Efendi¹⁶ tarafından kaleme alınan İlm-i Tedbir-i Servet'tir. (Haldun, 1332: 4). Ahmet Hilmi Efendi, Tercüme Odası'nda çalışmış; burada kendini geliştirerek ve Mülkiye Mektebi'nde tarih, hukuk ve coğrafya gibi dersler vermiştir (Çankaya, 1969: 920). Kitabın yazılma amacını, iktisat biliminin halk tarafından okunup öğrenilmesini sağlamak olarak açıklamıştır (Kurdakul, 1997: 120). Ona göre, bir ülkede fakirliğin ortadan kaldırılması, halkın iktisadi refaha ulaşmasıyla mümkündür ve bu da ancak iktisadi bilginin üretilmesi ve yaygınlaştırılmasıyla gerçekleşebilir. Eserde halkın bilgisizliği, tembelliği ve savurganlığı, fakirliğin temel nedenleri arasında gösterilmiştir (Kurdakul, 1997: 121). Kitabın içeriği; emek, iş bölümü, para, tarım, mübadele, ticaret, sanayi, banka ve mülkiyet gibi konulardan oluşmaktadır (Şener, 1994: 224). Kitapta ele alınan konulardan biri de işçi ve esnafın kredi kurumlarından yararlanma imkânının olmaması nedeniyle, kredi işlemlerini kendi aralarında çözmeleri gerektiği yönündedir. Ahmet Hilmi Efendi, küçük çaplı üreticilerin sermayelerini birleştirerek şirketler teşkil etmelerini önermiştir. Eserde işlenen iktisadi konular, liberalizmin ilkeleri doğrultusunda sunulmuştur (Kurdakul, 1990: 58).

2.14. Namık Kemal

Babıali Tercüme Odası'nda çalışmaya başlayarak memurluk hayatına atılan *Namık Kemal*,¹⁷ Tanzimat Dönemi Osmanlı aydınları arasında en fazla tanınan ve bilinen düşünürlerden biridir. Her ne kadar bir iktisatçı olmasa da basında iktisadi konulara sıkça değinmiştir. Yazılarında iktisat teorisinden ziyade Osmanlı'nın içinde bulunduğu ekonomik sorunları ele almıştır. Osmanlı iktisadi sorunları iyice idrak etmiş ve Osmanlı'nın bu durumdan kalmayı gerçekleştirerek kurtulacağını ifade etmiştir. Fikirleri liberalizmden etkilenmiş olmakla birlikte, bu düşünceyi katı biçimde savunmamış; asıl amacı Osmanlı iktisadını geliştirmek olduğundan, liberal görüşleri yerli bir bakış açısıyla sentezlemiştir. Namık Kemal'in iktisadi içerikli ilk yazıları *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayımlanmıştır. Bu yazılarda özellikle borçlanma konusuna değinmiş; borçlanmanın ancak geçici faydalar sağlandığını belirterek, devletin zorunlu olmadıkça borçlanmaya başvurmaması gerektiğini ifade etmiştir. Dış borçlanmaya kıyasla iç borçlanmanın devlete daha fazla yarar sağlayacağını savunmuş, III.

¹⁶ İstanbul'da doğan Ahmet Hilmi Efendi, Tercüme Odası'nda yetişen bir devlet adamı olup bir süre Tebriz ve Tahrân Elçiliklerinde görev almıştır. 23 Aralık 1876'da açılan Meclis-i Mebusan'a seçilmiş, 1878'de tifüse nedeniyle vefat etmiştir.

¹⁷ 1840-1888 yılları arasında yaşayan Namık Kemal, dönemin en etkili fikir adamı olup ve Osmanlı Devleti'nde ilk muhalefet akımı olan Yeni Osmanlıların en önemli temsilcisidir. *Tasvir-i Efkâr*, *Hürriyet* ve *İbret* gibi dönemin en etkili yayın organlarının yayım yönetmenliğini üstlenmiştir.

Mustafa döneminde uygulanan esham sisteminin bu bağlamda olumlu sonuçlar verdiğini belirtmiştir. Kemal, halkın tasarruflarını değerlendirebileceği bir kurumun bulunmadığını, bu nedenle tasarrufları toplayacak bir bankanın kurulmasının yararlı olacağını vurgulamıştır (Namık Kemal, 1866a: 1-2). Bir diğer yazısında ise Maliye Bakanlığı ile merkez ve taşra bürokrasisinin düzensizliğine dikkat çekmiş, bilgi eksikliği sebebiyle devlet gelirlerinin doğru şekilde toplanmadığını ifade etmiştir. Devletin hazineden verimli şekilde yararlanabilmesi için nitelikli maliye bürokratlarına ihtiyaç olduğunu, bu sebeple bu alanda uzman kişilerin yetiştirileceği eğitim kurumlarının açılması gerektiğini savunmuştur (Namık Kemal, 1866b: 1-2). Namık Kemal, tasarrufun artırılması ve gelirlerin yükseltilmesi gibi adımların, Osmanlı'nın mevcut iktisadi koşulları göz önünde bulundurulduğunda kolay olmadığını belirtmiş bunun yerine harcamaların azaltılması, devletin itibarı ve emniyetin artırılması, asayişin sağlanması gibi temel çözüm yollarına öncelik verilmesi gerektiğini dile getirmiştir (Namık Kemal, 1866c: 1-2).

Namık Kemal, *Tasvir-i Efkar*'da hükümete yönelik eleştirilerinin dozunu artırınca, hükümet tarafından Erzurum'a sürgün edilmiştir. Ancak Erzurum'a gitmek yerine Avrupa'ya kaçmış, Londra'da Ziya Paşa'yla birlikte *Hürriyet* gazetesini çıkartmıştır. Burada yazılarında kaldığı yerden devam eden Namık Kemal, devletin kırsal kesimlerde güçlü olduğu dönemde eşrafın keyfi davranmadığını ancak Tanzimat sonrası eşrafın güç kazanarak halka zulmettiğini ve bu durumun vilayet nüfuslarının azalmasına yol açtığını belirtmiştir. Ziraat, sanayi ve ticaret gibi servet kaynaklarını işletmek ve ülke serveti artırmak yerine, borçlanmayı bir gelir kapısı olarak gören politikalara karşı çıkmıştır (Namık Kemal, 1868c: 1-2). Eskiden çiftçilerin refah içinde yaşadığını; fakat devletin aşırı vergi toplaması ve yeni vergiler koyması nedeniyle nüfusun azaldığını, bunun da arazilerin işlenememesine yol açtığını ifade etmiştir. Ticari imtiyazlar nedeniyle sanayi üretiminin yok denecek seviyeye indiğini, 1838 Ticaret Anlaşması'nın ise zamanlama açısından yanlış olduğunu savunmuştur (Namık Kemal, 1868a: 1-2). Ayrıca, Babıali'nin fazla sayıda memur istihdam etmesi, halkın özel sektör girişimlerini bırakıp memurluğa yönelmesine ve bunun da ziraat ile sanayinin gerilemesine neden olduğunu vurgulamıştır. Osmanlı'nın coğrafi olarak önemli bir konumda bulunmasına rağmen bu avantajını iyi değerlendiremediğini, dış ticaretten yeterli kazanç elde edemediğini ve iç ticaretin de yabancıların kontrolüne geçtiğini belirtmiştir (Namık Kemal, 1868a: 2-3). Kalkınma için, ziraat sektöründe çiftçilere modern bilgiler verilmesi ve ulaşımın geliştirilmesi; sanayi sektöründe işçi ve ustaların eğitime önem verilmesi, özel sektörün teşvik edilmesi; ticaret sektöründe ise ticaretin kanunlarla düzen altına alınmasını ve ticari eğitim kurumlarının açılması gibi önerilerde bulunmuştur (Namık Kemal, 1868b: 3). Diyarbakır, Şam, Halep, Selanik ve İstanbul'daki dokuma fabrikaların kapanmasını ise Avrupa ürünlerinin yüksek talep görmesine bağlamıştır (Namık Kemal, 1868d: 3-4). Hazinesinin boşaldığı, Avrupa'dan borç para arandığı ve vergi yükünün arttığı bir dönemde, İstanbul halkından vergi alınmamasını eleştirmiştir (Namık Kemal, 1868e: 4-5).

Namık Kemal, yurda döndükten sonra *İbret* adlı gazetesini çıkartmış ve gazetede iktisadi konulara değinmiştir. Eskiden iç piyasayı karşıladıktan sonra yabancı ülkelere ihraç edecek üretim potansiyeline sahip olduğunu, ancak Avrupa'nın büyük bir sıçrama gerçekleştirmesine karşın Osmanlı'nın gerilediğini ifade etmiştir (Namık Kemal, 1872i: 1). 1838 Ticaret Anlaşması'nın zararlarından kurtulmak için iktisadi korumacılığı benimsemesinin netice vermeyeceğini belirtmiş ve bunun nedenini iç piyasayı karşılayacak üretimin olmaması ile Avrupalıların Çin'de bile serbest ticareti zorla uygulamalarını göstermiştir. Tüccar ve sanayicilerin kredi ihtiyacını karşılayacak bankaların kurulmasıyla üretimin artıp ticaretin gelişeceğini vurgulamıştır (Namık Kemal, 1872i: 1-2). Memur olma hevesini eleştirmiş ve halkın üretici sektörlerde çalışmamasıyla iase sorununun ortaya çıkacağını, ticaret ve sanayinin ise gerileyeceğini dile getirmiştir (Namık Kemal, 1872ç: 1). Tütün vergisinin yabancı bir şirkete tekel verilmesini eleştirmiştir (Namık Kemal, 1872e: 1). Geliri artırmak için vergi yönetimin iyi idare edilmesi gerektiğini öğütlemiştir. Vergi miktarının artmasıyla gelirin azalacağını belirtmiş ve tüketim maddelerinden az vergi alınmasını önermiştir (Namık Kemal, 1873v: 1). Karayolu ve nehir ulaşımının, demiryolu yapımından daha fazla katkı sağlayacağını vurgulamıştır (Namık Kemal, 1872k: 2). Batı'da nüfusun çokluğu nedeniyle yaşanan endişeye karşın Osmanlı'da nüfus azlığından şikâyet edildiğini ve arazilerin nüfus eksikliğinden dolayı çalılarla kaplandığını belirtmiştir (Namık Kemal, 1872c: 2-3). Üretimi artırmak için her vilayet merkezinde ziraat komisyonu ile numune çiftliği kurulmasını ve modern yöntemleri öğretecek eğitim kurumlarını açılmasını talep etmiştir. Çiftçinin tefeciden borçlandığını belirtmiş ve bu nedenle sermaye ihtiyacını karşılayacak kredi kurumlarının tesis edilmesini önermiştir (Namık Kemal, 1872m: 1). Halka çalışmayı tavsiye eden Kemal, çalışma sonucu insanın refaha erişeceğini vurgulamıştır. Kazancı fazla ve sürekli olsa bile tasarrufa dikkat edilmesi gerektiğini tavsiye etmiştir (Namık Kemal 1873i: 2-4).

2.15. Ziya Paşa

Ziya Paşa,¹⁸ dönemin önemli devlet bürokratlarından biridir. *Mustafa Reşit Paşa*'nın yönetimi zamanında yıldızı parlamış; ancak Ali Paşa ile hiçbir zaman uyuşmadığı için, onun sadrazamlığı döneminde önünün kesildiğini hissetmiştir. Bu nedenle Ziya Paşa, 1860'ların ikinci yarısında Ali Paşa'nın muhalifi olmuş ve basında onun politikalarını sert şekilde eleştirmiştir. Ziya Paşa'nın gazete yazılarında iktisadi konulara da değinmesi, bu çalışmada ona yer verilmesinin sebeplerinden biridir. Ona göre, ülkenin iktisadi gerilemesinin en önemli nedeni yabancılara verilen imtiyazlar ve 1838 Ticaret Anlaşması'dır. *Hürriyet* gazetesindeki yazılarında, borçlanma politikasına da değinen Ziya Paşa, Osmanlı'nın 1854'e kadar, birçok sıkıntı yaşamasına rağmen iç dinamikleriyle iktisadını yönetebildiğini belirtmiştir. Ancak tüketim alışkanlarındaki değişimle birlikte devletin gelirinin giderini karşılayamaz hale geldiğini ve bu nedenle dış borçlanmaya başvurduğunu dile getirmiştir. Ayrıca, bu dış borçlanma sürecinin alışkanlık haline geldiğini ve peş peşe birçok borçlanma gerçekleştirildiğini vurgulamıştır. Ziya Paşa, borç yükünün devlet gelirinin on katına ulaştığını, yıllık faiz ödemelerinin ise gelirin yarısına eşit olduğunu ifade etmiştir (Ziya Paşa, 1868a: 1-5). Ziya Paşa, Reşit Paşa'nın dönemin diğer bürokratlarıyla olan mücadelesinde Avrupa devletlerinin desteğini almak için sefaretlere çeşitli imtiyazlar verdiğini; bu imtiyazlardan ise Avrupa'daki ticaret çevrelerinin büyük fayda sağladığını belirtmiştir. 1838 Ticaret Anlaşması'yla birlikte Avrupa'nın kalitesiz ürünlerinin Osmanlı pazarında çoğaldığını; halkın bu ucuz ve renkli ürünlere rağbet gösterdiğini, bu nedenle yerli, kaliteli ama pahalı ürünlerin tercih edilmediğini ve bunun da üretimin azalmasına yol açtığını ifade etmiştir. Ucuz Avrupa ürünlerini alarak tasarruf ettiklerini zanneden halkın, bu ürünlerin kısa sürede yıpranmasıyla yeniden alışveriş yapmak zorunda kaldığını ve bu durumun da servetin yurt dışına akmasına neden olduğunu vurgulamıştır (Ziya Paşa, 1869d: 8).

Ziya Paşa, Osmanlı'daki iktisadi çöküşün sorumlusu olarak Ali ve Fuat Paşaları göstermiştir. Bu iki şahsın devlet yönetimini üstlenmeden önce devletin borcu bulunmadığını; ancak onların yönetiminde devletin ağır bir borç yükü altına girdiğini belirtmiştir. Ayrıca, Ali ve Fuat Paşaların devlet gelirlerini şahsi çıkarları doğrultusunda kullanmalarını ve bürokratların lüks içinde yaşayıp servetlerini Avrupa bankalarına yatırmalarını eleştirmiştir (Ziya Paşa, 1869e: 1-2). Kırsal kesimde yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle nüfusun azaldığını vurgulamıştır. Anadolu'daki Müslüman köylerinin yıllarca cephede bulunması nedeniyle tarım, sanayi ve ticaretle ilgilenemediklerini ifade etmiş; buna karşın, gayrimüslim köylerin vergi ödeyip cepheye gitmedikleri için iktisadi faaliyetlere devam edebildiklerini ve bu sayede zenginleştiklerini belirtmiştir. Bu durumun, askerliğin Müslümanları iktisadi açıdan gerilettiğini gösterdiğini savunmuştur. Ziya Paşa, yerel memurların karar alma mekanizmalarının olmayışı ve bürokrasinin yavaş işlemesi nedeniyle Osmanlı'nın iktisadi olarak geri kaldığını dile getirmiştir (Ziya Paşa, 1869b: 6-7). Başlangıçta vatandaşların yerli ürünleri tercih etmesi sayesinde dış borç bulunmadığını; ancak zamanla Batı tarzı giyime yönelimle birlikte birçok yerli zanaatkarın ortadan kalktığını ifade etmiştir. Zanaatkarlığın gerilemesiyle halkın üretim sektörlerinden hizmet sektöründe yöneldiğini; bunun da harcamaları artırdığını vurgulamıştır (Ziya Paşa, 1869a: 8). Ayrıca girişimcilerin küçük ölçekli işlerle uğraşmasını eleştirmiş; bu kişilerin büyük çaplı ticari girişimlerde bulunmaları gerektiğini savunmuştur (Ziya Paşa, 1869z: 3-4). İç ticaretin geri kalmasının nedenlerinden biri olarak Ticaret Bakanlığı'nın çıkardığı nizamnamelerin ve belirlediği kuralların yabancı tüccarları desteklemesi yerli tüccar için engel oluşturmasını göstermiştir. Sefirlerin etkisiyle iç ticarete yabancılara güç kazandığını ve bu durumdan yerli tüccarların zarar gördüğünü ifade etmiştir (Ziya Paşa, 1869c: 7-8).

2.16. Ali Suavi

İktisatçı olmamasına rağmen, devletin iktisadi sorunları hakkında sürekli yazması ve mali politikaları yürüten bürokratları eleştirmesi, *Ali Suavi*'yi¹⁹ bu alanda önemli bir figür haline getirmiştir. Osmanlı'nın çeşitli vilayetlerinde imamlık yaptıktan sonra İstanbul'a gelmiş; burada, bir yandan *Şehzadebaşı Camisi*'nde halka vaazlar verirken, aynı zamanda *Muhbir* gazetesinde yazılar yazmaya başlamıştır. Ali Suavi *Muhbir*'de Osmanlı'nın iktisadi kalkınması için medeniyet yolunda say u amel etmesi gerektiğini savunmuş ve refaha

¹⁸ 1829-1880 döneminde yaşayan fikir ve devlet adamıdır. Yeni Osmanlıların temsilcilerinden biri olup Tasvir-i Efkâr, Muhbir ve Hürriyet gazetelerinde yazıları çıkmıştır. 1880'de Adana Valiliği görevinde iken siroz nedeniyle hayatını kaybetmiştir.

¹⁹ 1839-1878 yılları arasında yaşayan fikir ve aksiyon adamıdır. Medrese çıkışlı olan Ali Suavi birçok vilayette öğretmenlik yaptıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve Şehzadebaşı Camisinde vaazlar vermiştir. Bu yıllarda Muhbir gazetesinin yönetimini üstlenen Ali Suavi, Yeni Osmanlıların temsilcilerinden biridir. Uzun bir süre yurtdışında yaşadıkten sonra Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle İstanbul'a gelmiş ve II. Abdülhamid tarafından Galatasaray Lisesine müdür olarak atanmıştır. Bir süre sonra II. Abdülhamid'le anlaşmazlık yaşamış ve 1878'de II. Abdülhamid'i devirmek amacıyla başarısız bir girişimde bulunmuştur. Kalkışma esnasında öldürülmüştür.

ancak say u amel ederek ulaşılabileceğini vurgulamıştır (Ali Suavi, 1867z: 1). İstanbul'da yayımlanan gazetede hükümeti sert biçimde eleştirdiği için Kastamonu'ya sürgün edilmiş; burada bir süre kaldıktan sonra diğer Yeni Osmanlılarla birlikte yurt dışına kaçmış ve Londra'da *Muhbir* gazetesini yeniden çıkarmaya başlamıştır. Londra'da yayımlanan *Muhbir*'de Ali Suavi, iktisat konularına daha fazla yer vermiştir. Borçlanma politikalarına en sert tepkiyi gösteren düşünürlerden biri olmuştur. Bu konuda gazete sütunlarında, kendisi tarafından yazılan fakat Osmanlı ülkesinden gönderilmiş izlenimi veren mektuplar yayımlayarak, Osmanlı kamuoyunun da borçlanmalara karşı olduğunu göstermeye çalışmıştır. Babiâli'nin yaptığı borçlanmaların ümmet adına kabul edilmediğini ifade etmiştir (Ali Suavi, 1868d-e-f-g: 4,1,1,1). Ali Suavi, bütçenin denkleştirilmesine öncelik verilmesini, savaş harcamaları ve yatırım giderleri dışında dış borç alınmamasını önermiştir (Ali Suavi, 1867l: 1-2). Ayrıca, maliyenin yeni borç anlaşmalarını kaldıramayacak durumda olduğunu vurgulamıştır (Ali Suavi, 1867g: 3). Rumeli ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde devletin vergi toplaması nedeniyle bu bölgelerin iktisaden çöktüğünü buna karşın, İstanbul halkının vergiden muaf tutulmasını eleştirmiştir (Ali Suavi, 1867h: 4). Önemli mali kararların yalnızca birkaç bürokrat tarafından alınmasını ve diğer devlet memurlarının bu kararlardan habersiz edilmemesini de tenkit etmiştir. Mali politikaların uygulamasında halkın bilgilendirilmesi gerektiğini savunmuştur (Ali Suavi, 1868a: 2-3).

Ali Suavi, iktisadi krizin bir diğer nedeni olarak bürokratların yaptığı israfı göstermiş; yüksek faizli borçların yatırıma yönlendirilmek yerine saray inşaatlarında kullanılmasını eleştirmiştir (Ali Suavi, 1867f: 4). Bazı bürokratların borçlarla elde edilen paranın bir kısmını kişisel servet olarak bankalara yatırdığını, Boğaziçi'nde çok sayıda yalı ve köşk yaptırarak büyük israflar gerçekleştirdiklerini belirtmiştir (Ali Suavi, 1867i: 4). Bürokratların, Avrupa'dan borç temin edebilmek için sarraflara rüşvet vermesini de eleştirmiştir (Ali Suavi, 1868c: 3). Ayrıca, 1861 ile 1868 yılları arasında zorunlu devlet harcamaları olmamasına rağmen, borç miktarının 7-8 milyondan 20 milyon keseye çıkmasını sorgulamıştır (Ali Suavi, 1867j: 2). Ali Suavi, devlet desteğiyle halkta çalışma şevkinin artacağını; tarım ve sanayi üretiminin gelişmesiyle birlikte ticaretin de canlanacağını ifade etmiştir (Ali Suavi, 1867i: 3-4). Avrupa'da fabrikalar tesis edildikten sonra demiryolu inşa edildiğini; buna karşın *Osmanlı*'da bu sürecin tersine işlediğini ve servet kaynakları işletilmeden önce demiryollarının yapıldığını vurgulamıştır. Bu nedenle, önce karayolu ile şoselerin yapılması, ardından demiryolu inşasına geçilmesi gerektiğini savunmuştur (Ali Suavi, 1867n: 4). Ayrıca devletin, demiryolu yapımında yabancı girişimlere sağladığı garanti miktarlarının Osmanlı vatandaşlarına da tanınmasını talep etmiştir (Ali Suavi, 1867a: 1-2).

Muhbir gazetesinin kapatılmasının ardından Fransa'ya geçen Ali Suavi, burada küçük boyulu *Ulum Gazetesi*'ni çıkartmıştır. Bu gazetede genel ve uzun soluklu iktisadi sorunlara değinmiştir. Osmanlı'da önemli miktarda tarım üretimi yapılmasına rağmen, son yirmi otuz yılda bu üretimin azaldığını belirtmiştir (Ali Suavi, 1870: 724-726). Gayrimüslimlerin sermayelerini ticaret sektörüne yatırırken, Müslümanların ise genellikle araziye yöneldiğini ifade etmiştir. Sermayenin daha çok ticaret yoluyla çoğaltılabildiğini vurgulamış ve bu nedenle gayrimüslimlerin büyük kazançlar elde ettiğini dile getirmiştir (Ali Suavi, 1870: 735-743). Zanaatkarlığın aslında gerilemediğini; fakat Avrupa'daki hızlı gelişim nedeniyle Osmanlı'nın geride kalmış gibi görüldüğünü savunanları eleştirmiştir. Eksiden birçok malın Avrupa'ya ihraç edildiğini; ancak sanayi merkezlerine önem verilmemesi ve tekel sisteminin kaldırılması gibi etkenler nedeniyle Osmanlı sanayinin gerilediğini ifade etmiştir (Ali Suavi, 1870: 727-732). Asayiş ve güvenliğin sağlanmasıyla birlikte üretimin artacağını; buna bağlı olarak iç ve dış ticaretin de canlanacağını belirtmiştir (Ali Suavi, 1870: 772-777). İçerde ve dışarıda itibarın maliye açısından önemli olduğunu ancak Osmanlı'da bu kavramın yeterince bilinmediğini vurgulamıştır. Maliyenin planlı bir şekilde yönetilmediğini; devletin kimi zaman bağışlarla, kimi zaman sikke taşımasıyla, kimi zaman da kâğıt para ihraç ederek geliri toplamaya çalıştığını, ancak bu yöntemlere rağmen maliyenin gerilediğini belirtmiştir (Ali Suavi, 1870: 1049-1058). Harcamalarda dikkatli olunmasını ve tasarrufa önem verilmesini savunmuştur. Birçok kurum bulunmasına rağmen, düşük gelirli insanların biriktirdikleri birkaç kuruşu değerlendirecekleri alanların olmaması nedeniyle tasarruflarından istifade edemediklerini vurgulamıştır. Ayrıca, halktan alınan aşar, iltizam ve diğer vergilerin tasarrufu engellediğini belirtmiştir (Ali Suavi, 1869: 607-612).

2.17. Reşad Bey

Reşad Bey²⁰, Yeni Osmanlılar'ın²¹ bir üyesiydi. Namık Kemal ve Ziya Paşa ile birlikte Avrupa'ya gitmiş, burada *Hürriyet gazetesinde* yazılar yayımlamış, ardından İstanbul'a dönerek *İbret gazetesinde* de yazılarına

²⁰ Yeni Osmanlıların temsilcilerinden olan Reşad Bey, 1867'de Avrupa'ya kaçmış ve burada bir süre ikamet etmiştir. Ayrıca 1870'te Paris Komünündeki çatışmalara katılmıştır. 1872'de yurda dönen Reşad Bey, *İbret*'te yazılar neşretmiştir. Bir süre sonra *İbret* kapatılmış ve kendisi de İstanbul'dan sürülmüştür.

²¹

devam etmiştir. İktisatçı olmamasına rağmen hem çeşitli iktisadi konularına değinmesi hem de popüler bir ekonomi kitabını Türkçe'ye çevirmesi, Reşad Bey'i bu bağlamda önemli kılmaktadır. Reşad Bey'in Benjamin Franklin'den çevirdiği *Tarik-i Refah* adlı eser, *Cüzdan* adlı dergide tefrika edilmiştir. Bu eserde, insanoğlunun vaktini israf etmemesi, zamanın kıymetini bilmesi ve çalışarak birçok şeyi hem ürettiği hem de kolaylaştırdığı anlatılmıştır. Zanaat sahibi bir kimsenin aç kalma ihtimali bulunmadığı ve refah içinde yaşayabileceği belirtilmiştir (Reşad Bey, 1873: 22-23). İnsanoğlunun sabır ve metanet göstererek her işin üstesinden gelebileceğini vurgulayan Reşad Bey, zenginleşme yolunda harcamanın da önemli olduğunu, ancak israfın insan emeğini boşa çıkaracağını belirtmiştir (Reşad Bey, 1873: 24-26). Ekonomi ilmini öğretici bir üslupla anlatan *Reşad Bey*, insanın, gereksinimlerini karşılamak amacıyla çalıştığını; bu çalışmanın bazen bedeni bazen de fikri emekle gerçekleşeceğini belirtmiştir. Çalışma sayesinde bireyin yalnızca kendisine değil, topluma da fayda sağladığını; bireylerin karşılıklı yarar ilişkisi içinde ahenkle birbirine bağlı olduğunu vurgulamıştır. İktisat ilminin çalışmayı ziraat, ticaret ve sanayi olmak üzere üç ana kısımda ele aldığını; iktisadın amacının bu üç alandaki serveti geliştirmek olduğunu ve bunu belirli kurallar çerçevesinde sistemleştirdiğini ifade etmiştir (Reşad Bey, 1872a: 1). Reşad Bey, borçlanmanın ancak zor şartlarda başvurulması gereken bir yöntem olduğunu belirtmiş, gereksiz ve sık borçlanmanın ülkeye zarar vereceğini vurgulamıştır. Eğer, maliye bir kriz içerisindeyse, öncelikle mali yapının ıslah edilmesi ve kamu harcamaların azaltılması gerektiğini önermiştir. Gerekli tedbirler alındıktan sonra sorunlar devam ediyorsa, ancak o zaman borçlanmaya gidilmesini uygun bulmuştur. Ayrıca, borç miktarı artıkcı halkın vergi yükünün de artacağını ve bu durumun toplumsal huzursuzluğa neden olacağını belirtmiştir. Gelecek nesillere aktarılan borçlara da karşı çıkan Reşad Bey, (Reşad Bey, 1872b: 1) Fuat Paşa'nın "Devlet istikrazsız yaşayamaz" sözünü eleştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin yüzyıllarca boyunca borçlanmadan varlığını sürdürdürebildiğini; bugün karşı karşıya kalınan mali krizin, son yirmi otuz senede uygulanan yanlış politikaların bir sonucu olduğunu savunmuştur. Osmanlı'nın zengin doğal kaynaklara sahip olduğunu; halkın bu kaynakları işleyerek borç batağından kurtulabileceğini ifade etmiştir (Reşad Bey, 1872b: 1)

2.18. Hayreddin Bey

Osmanlı'ya iltica eden Polonya asıllı Hayrettin Bey,²² basında yazılar kaleme alan Osmanlı aydınlarından biridir. *Terakki gazetesindeki* iktisadi yazıları önem arz ettiğinden, Hayrettin Bey de çalışmaya dahil edilmiştir. Yazılarında iktisadi olayları yoğun biçimde liberal bir bakış açısıyla ele alması, onun Osmanlı'ya dışarıdan gelen göçmen kökenli bir aydın olmasından kaynaklanmaktadır. Hayrettin Bey, Osmanlı'da ziraat ve ticaretin ilerlemesi için ulaşım yollarının iyileştirilmesini önermiş; halkın ticari ve zirai girişimlerini, sürekli olarak devle desteğiyle yürütmeye çalışmasını eleştirmiştir. Banka ve şirket kurma girişimlerinin halk tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğini, devletin ise bu tür teşebbüslere doğrudan dahil olmaması gerektiğini savunmuştur. Ülkenin acil ihtiyaç duyduğu yolların inşası ile eğitim kurumlarının tesisi gibi yatırımların ancak özel şirketlerin kurulmasıyla sağlanabileceğini vurgulamıştır. Halkın, özel girişimle uğraşmak yerine devlet kapısında memur olmayı tercih etmesinin iktisadi kalkınmayı olumsuz etkilediğini belirtmiştir (Hayrettin Bey, 1868a: 4-5). Halkın ihtiyaç duyduğu iktisadi kurumların bugüne kadar devlet tarafından karşıladığını, bu anlayışın hala sürdüğünü ve kurumların oluşturulması ile geliştirilmesinin yine devletten beklenmesinin hatalı olduğunu belirtmiştir (Hayrettin Bey, 1868b: 1-2). Osmanlı iktisadının içinde bulunduğu kötü durumu, şirketleşmenin yeterince yaygınlaşmamış olmasına bağlamıştır. Kalkınmanın, özel girişim gerektiren teşebbüslerle mümkün olduğunu; dolayısıyla devletin girişimcileri teşvik etmesi gerektiğini savunmuştur. Özel sektörün gelişebilmesi için güvenli bir ortamın oluşturulması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, kalkınmanın gerçekleşmesi için eğitime önem verilmesini; modern bilimsel bilgileri anlatan kitap ve gazetelerin yayımlanması gerektiğini dile getirmiştir (Hayrettin Bey, 1868c: 1-2).

Hayreddin Bey, halka serbest bir ortam sağlandığı sürece bireylerin servetlerini arttırmak için çaba göstereceğini ve bu serbestliğin devlete de fayda sağlayacağını ifade etmiştir. Hükümetin, vilayetleri iktisadi girişimlerinde serbest bırakmasını ve onları özel girişimlere teşvik etmesini önermiştir (Hayrettin Bey, 1869c: 1-2). Servetin biriktirilmesi için gösterilen emek ve gayretin önemi kadar, harcamada gösterilecek özenin de büyük önem taşıdığını belirtmiştir. Bir kişinin herhangi bir girişime sermayesini yatırdığında, o işin sürdürebilmesi için gerekli olan araç ve gereçlerin zamanında temin edilmesi ve işin güvenliğine dikkat edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bu hususların iktisadi girişimlerde hayati önem taşıdığını belirtmiştir. Eğitim yoluyla halkın düşünsel gelişimini sağladıklarını, kazançlarını artırmak için çeşitli yöntemler geliştirdiklerini ve sermayelerini planlı bir şekilde yönettikleri için servetlerini büyüttüklerini dile getirmiştir (Hayrettin Bey, 1869a: 1-2). Bir ülkenin dış borçlanmak yerine iç borçlanmaya yönelmesinin iktisadi açıdan

²²1848 Devriminden sonra Osmanlı'ya sığınan Polonyalı sürgünlerinden olan Hayrettin Bey'in asıl ismi Karski'dir. *Terakki, Medeniyet, Basiret, Levant Herald* gibi gazetelerde yazıları görülmüştür.

daha yararlı olduğunu savunmuştur. Hazineyi yabancı sermayeye muhtaç bırakmamak için halka müracaat edilmesini ve sorunların bu şekilde çözülmesini önermiştir (Hayrettin Bey, 1869b: 1-2).

2.19. Ahmet Mithat Efendi

Ahmet Mithat Efendi'nin²³ iktisadi anlayışını belirten yazılarının çoğu 1876'dan sonra yazmasına rağmen, kendisi Osmanlı iktisadi açısından önemli bir figürdür ve bu dönemde Dağarcık dergisindeki yazılarında iktisadi görüşlerine yer vermiştir. Bu nedenle, kısa da olsa kendisinden bahsedilecektir. Ahmet Mithat Efendi, kalkınmanın halkın özel teşebbüs gerektiren işlerle ve çalışmayla gerçekleşeceğini vurgulamış, çalışma sevgisini vatan ve hürriyet sevgisiyle özdeşleştirmiştir (Ayyıldız, 2017: 592) Dergide, hayvanların ortak duyguyla yaptıkları çalışmanın, insanlara ders verecek birçok örneği olduğunu vurgulamıştır (Saridoğan 2014: 144). Ahmet Mithat Efendi'nin 1870'te çıkardığı Hâce-i Evvel adlı ders kitabında da iktisadi hayatla ilgili önemli konulara yer verilmiştir. Tarık-i Maişet olarak adlandırdığı bölümde, pratik konular ışığında ekonomiyi açıklamıştır. Çiftçilik ve ormancılık gibi çeşitli geçim yollarının nasıl artırılacağına dair görüşler sunmuştur (Kılınçoğlu, 2017: 240).

Ahmet Mithat Efendi, Teavün ve Tenasür başlıklı makalede çalışma eyleminin kişisel çıkar doğrultusunda değil de toplumsal çıkar doğrultusunda gerçekleşmesinin, insana daha yararlı olacağını belirtmiştir. Halkın bireysel girişim sonucu elde ettiği sermayeyle, topluma faydalı olacak dayanışma cemiyetlerinin kurulmasını önermiştir. Kalkınmanın ve refahın ortak girişim sonucu oluştuğunu belirtmiş ve gelişmiş ülkelerin diğer ülkeleri iktisadi esaret altına almasının nedenini, bu ülkelerde şirketler teşkil etmelerine bağlamıştır (Ahmet Mithat Efendi, 1872: 56). Halkın tembellik etmesiyle ülkenin gerilediğini ve kısa sürede servetin yok olduğunu belirtmiş ve bunun nedeni olarak da memur olma hevesini göstermiştir. Bu psikoloji nedeniyle halkın tek geçim kaynağını devlette gördüğünü, memurluktan başka geçim kapısını düşünemediğini ve bunun ise ülkenin üretimini azalttığını belirtmiştir. Halkın özel girişim ruhu doğrultusunda çalışacak mesleklere rağbet etmesini teşvik edilmesini önermiştir. Bu tarz faaliyetlere emeği ve sermayesini yatırdığı takdirde hem kendisinin hem de ülkesinin daha fazla fayda sağlayacağını belirtmiştir (Ahmet Mithat Efendi, 1872: 57-58). Özel girişimlerin daha çok gayrimüslim vatandaşlar tarafından yapılması ile sermaye eksikliği gibi nedenlerin, bu tür girişimleri engelleyecek bir eksiklik olarak görülmemesi gerektiğini vurgulamış ve halka bu konuda ümitsizliğe düşmemelerini tavsiye etmiştir (Ahmet Mithat Efendi, 1872: 58). Halkın yatırım gerektiren teşebbüslere sermayesini ayırmak yerine, konforu artıracak tüketim harcamalarına yönelmesini eleştirmiştir. Sermayenin, üretim odaklı teşebbüslere yatırılmasıyla geleceğin güvenceye alınacağını belirtmiş ve tüketim harcamalarını azaltılmasını önermiştir. Sermayelerini birleştirip bir cemiyet teşkil etmenin faydalarını, yedi gencin özel girişim tecrübesini anlatarak okurlara aktarmış ve bu tür girişimlerden hem bireylerin hem de toplumun yarar sağlayacağını vurgulamıştır (Ahmet Mithat Efendi, 1872: 59-63).

3. Sonuç

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın başlarından itibaren iktisadi sorunların çözümü için önerilen politikalar, yerli bakış açısıyla değil, Avrupa'da gözlemlenen iktisadi politikalar ve düşüncelerle şekillenmeye başlamıştır. II. Mahmud dönemi bürokratları, iktisadi sorunları çözmek amacıyla Avrupa'da sefirlik görevinde bulundukları sırada gözlemledikleri iktisadi davranışları ülkeye tatbik etmek istemiş ve uyguladıkları iktisadi politikalarla devleti güçlendirmeyi amaçlamıştır. Gözlemlenen ilk iktisat düşüncesi, devleti iktisadi ve mali olarak güçlendirilmeyi amaçlayan Kameralizm olmuştur. Bu düşünce devleti yöneten bürokratlardaki; Reşit Paşa ve Rıfat Paşa'nın iktisat anlayışında güçlü bir şekilde görülürken Fuat, Ali ve Cevdet Paşaların düşüncelerinde ise etkisi fazla olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde gözlemlenen ve giderek iktisadi politikaları etkin şekilde etkileyen düşünce liberalizmdir. Bu düşüncenin yayılmasında, başlangıçta Osmanlı Devleti'nde ikamet eden yabancı uyrukları ile İstanbul'daki İngiliz başkonsolosluğunda çalışan görevliler etkili olmuştur. İngiliz Elçisi Porsonby ile katibi Urquhart'ın telkinleriyle Reşit Paşa'nın ikna edilmesi sonucu imzalanan 1838 Ticaret Anlaşması'yla, devletin dış ticareti liberalizm doğrultusunda şekillenmiş; bu düşünce, 1860'lı yıllardan itibaren bürokratlar ve aydınlar tarafından da benimsenerek ülkede uygulanan bir iktisat politikası haline gelmiştir.

Liberalizmin yabancılar aracılığıyla Osmanlı'ya girişiyle birlikte ülkede modern iktisat kitapları yayımlanmaya başlanmış; bu kitapların yayımı, Osmanlı vatandaşlarının zihinlerini etkileyen başlıca düşüncenin liberalizm olmasına zemin hazırlamıştır. Serendi Arşizen ile Sehak Abru'nun ekonomi kitapları, liberalizmin ülkede

²³ 1844-1912 yılları arasında yaşayan gazeteci ve roman yazarıdır. Hayatının ilk döneminde Mithat Paşa'nın himayesi altında bürokraside görevler yapan Ahmet Mithat Efendi, ilk önce Tuna ve Zevra gibi vilayet gazetelerinde gazetecilik yapmış, sonraları ise Dağarcık, Bedir, Devir, Kırkambar ve Tercüman-ı Hakikat gibi birçok gazetenin yönetimini üstlenmiştir.

yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Her iki iktisatçının da eserlerinde liberalizmin ilkeleri temel alınmış ve Osmanlı'nın kalkınması için bu düşünce bir reçete olarak sunulmuştur. Osmanlı'da liberalizmin yayılmasında en önemli rolü basın üstlenmiştir. Bu dönemde kamuoyu oluşturan gazetelerde iktisadi konulara yer verilmiş ve bu konular genellikle liberal bir perspektiften ele alınmıştır. Ayrıca basında çeşitli iktisat kitapları da tefrika edilmiştir. Mehmet Şerif Efendi'nin kitabının bir bölümü Tercüman-ı Ahval gazetesinde, Mehmet Mithat'ın kitabı ise Terakki gazetesinde yayımlanmıştır. Bu tür tefrikalar, iktisadın toplumda popülerleşmesini sağlamıştır.

1860'ta ardı ardına çıkan gazetelerle sivil bir kamuoyu oluşmuş ve gazeteciler, basında devletin iktisadi politikalarına yönelik çeşitli eleştiri ve önerilerde bulunmuşlardır. Bu nedenle iktisadi sorunlara değinen ve bu konuda çözümler üreten bir gazeteciler-iktisatçılar grubu ortaya çıkmıştır. Mehmet Şerif Efendi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Reşad Bey, Münif Efendi, Hayrettin Bey ve Ahmet Mithat Efendi bu gruptadır. Bu gazeteci-iktisatçılar, yazılarıyla hem iktisadi sorunları tartışmış hem de bu sorunlara yönelik çözüm önerileri sunmuşlardır. Halk da bu süreci yakından takip etmiş, bu, ekonomiyi bilen kişilerde bir artışa ve halkın bilinçlenmesine yol açmıştır.

Tanzimat döneminde iktisadi sorunlar ağırlaştığı için iktisadi konular önem kazanmış ve iktisada değinen kişilerin sayısı artmıştır. Bu çalışmada verilen kişiler arasında Mehmet Şerif Efendi hariç hiçbiri iktisatçı değildir. Bu kişiler, dönemin etkili bürokratları veya aydınları olup, devletin iktisadi konularında çeşitli görüşler öne sürmüşlerdir. Bu kişilerin hepsi iktisatçı olmamasına rağmen, Tanzimat döneminde iktisadi konulara en fazla değinen ve iktisadi politikaları uygulayan kişiler oldukları için dönemin iktisatçıları olarak adlandırılmışlardır. Bürokrat ve yazar olarak iktisadi konularda görüş belirten aydınların, Batı'dan gelen fikirleri Osmanlı'nın iktisadi gerçekleriyle sentezleyip yerli bir iktisadi düşüncesi oluşturmamalarının nedeni, bu kişilerin doğrudan iktisatçı olmamalarıdır. Mehmet Şerif Efendi, bu konuda bir istisna teşkil etmektedir. Ancak yazılarının az olması ve tesirinin sınırlı kalması, bu süreci geciktirmiştir. Yerli bir bakış açısıyla iktisat politikalarını ifade eden ve tartışan iktisatçılar ise Sultan II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkacaktır.

Kaynakça

- Ahmet Mithat Efendi, (1872). Teavün ve Tenasür. *Dağarcık*. 6
- Ali Suavi, (1867z). Mukaddime. *Muhbir*. 1
- Ali Suavi, (1867a/f/g/h/i/1868c/d/e/f/g). *Muhbir*. 6;11;11;12;12, 27;34;36;37;38, 1-2;4;3;4; 1-2;3-4;3;4;1;1;1.
- Ali Suavi, (1867l). İstikraz. *Muhbir*. 14, 1-2.
- Ali Suavi, (1867n). Demiryol. *Muhbir*. 15, 4.
- Ali Suavi, (1868a). Niçuncü Mektubu. *Muhbir*. 18, 2-3.
- Ali Suavi, (1869). Tasarruf 2. *Ulum Gazetesi*. 10, 607-612.
- Ali Suavi, (1870). Memalik-i Osmaniye'de Pamuk Hasılatı. *Ulum Gazetesi*. 12, 724-726.
- Ali Suavi, (1870). Memalik-i Osmaniye'de Ticaret. *Ulum Gazetesi*. 12, 735-743.
- Ali Suavi, (1870). Sanayi-i Der Memalik-i Osmaniye. *Ulum Gazetesi*. 12, 727-732.
- Ali Suavi, (1870). İyi Maliye İyi Politikadan Olur. *Ulum Gazetesi*. 13, 772-777.
- Ali Suavi, (1870). İtibar-ı Kredi. *Ulum Gazetesi*. 17, 1049-1058.
- Galip Haldun, (1916). Tanzimat Devrinde Neşriyat-ı İktisadiye. *İktisadiyat Mecmuası*. 37.
- Hayrettin Bey, (1868a/b/c). Mesail-i Osmaniye: Şirket. *Terakki*. 1, 2, 3: 4-5, 1-2, 1-2.
- Hayrettin Bey, (1869c). Hükümet ve Tebaa. *Terakki*. 116, 1-2.
- Hayrettin Bey, (1869a). Hıfz-ı Servet Masrafa Dikkatle Olur. *Terakki*. 222, 1-2.
- Hayrettin Bey, (1869b). Devletlerin Borçları. *Terakki*. 228, 1-2.
- Mehmed Şerif Efendi, (1861a/b). Sanayi ve Ziraattan Hangisinin Hakkımızda Hayırlı Olduğuna Dairdir. *Tercüman-ı Ahval*. 68, 69.
- Mehmet Şerif Efendi, (1861c/d). Ekonomi Politik İlminin Tarihiyle Hudud-I Tabiiyesinin Tahdidî Beyanındadır. *Tercüman-ı Ahval*. 74, 75.
- Mehmed Şerif Efendi, (1861e). Bankaların Envarı ile Tabiatlarına Dair. *Tercüman-ı Ahval*. 84.
- Mehmed Şerif Efendi (1861g). İtibar-ı Umumi Ticarete Dair. *Tercüman-ı Ahval*. 105.
- Mehmed Şerif Efendi, (1863). Lüzum-ı Sa'y u Amel. *Mecmua-ı Fünun*. 8.
- Münif Efendi, (1863a). Sergi-i Umumi Osmaniye'nin Vuku-ı Küşadı. *Mecmua-ı Fünun*. 9.
- Münif Efendi, (1863-b). Zamime-i Sergi-i Osmani. *Mecmua-ı Fünun*. 10.
- Münif Efendi, (1866a). Umur-ı Maliye-i Düvel-i Muharebe. *Mecmua-ı Fünun*. 35.
- Münif Efendi, (1866b). Tuna Vilayetinde Menfaat-i Umumiye Sandıkları. *Mecmua-ı Fünun*. 36.
- Münif Efendi, (1862a). İlga-yı Kavaim-i Nakdiye. *Mecmua-ı Fünun*. 3.
- Münif Efendi, (1862b). Tarih-i Evrak-ı Nakdiye Berveche-i Umumi. *Mecmua-i Fünun*. 6.
- Namık Kemal, (1873i). Sa'y. *Cüzdan*. 1.

- Namık Kemal, (1872c). Nüfus. *İbret*. 9.
- Namık Kemal, (1872ç). Dostane-i Bir Vesatât, *İbret*. 10.
- Namık Kemal, (1872e). Reji. *İbret*. 30.
- Namık Kemal, (1872i). Sinaat ve Ticaretimiz. *İbret*. 57.
- Namık Kemal, (1872k). Rumeli Demiryolları Hakkında Levant Times’da Görülen Bir Makalenin Tercümesidir. *İbret*. 58.
- Namık Kemal, (1872m). Ziraatımız. *İbret*. 61.
- Namık Kemal, (1873v). Tezyid-i Varidata Dair Olan Mütalaatımızın İkinci Kısımıdır. *İbret*. 92.
- Reşad Bey, (26 Haziran 1872a). Fenn-i Servet. *İbret*. 10.
- Reşad Bey, (9 Temmuz 1872b). İstikraz. *İbret*. 19.
- Reşad Bey, (1873). Franklin Tarik-i Servet. *Cüzdan*. 1.
- Namık Kemal, (1868a-b-c). Mülkümüzün Servetine Dair Makale. *Hürriyet*. 7;8;10, 1-4;1-4;1-3.
- Namık Kemal, (1868d). Ecnabilerin Tasarruf-ı Emlak Salahiyeti. *Hürriyet*. 21, 2-5.
- Namık Kemal, (1868e). İstanbul Vergisi. *Hürriyet*. 26, 4-5.
- Namık Kemal, (1866a). İstikrazlar Hakkında. *Tasvir-i Efkâr*. 445, 1-2,
- Namık Kemal, (1866b). Maliyenin Muamelat-ı Hisabiyyesine Dair Bir Layihadır. *Tasvir-i Efkâr*. 406, 1-2.
- Namık Kemal, (1866c). Ahval-i Maliyeye Dair Bir Layihadır. *Tasvir-i Efkâr*. 414, 1-2,
- William Churchill, (1256). *Ceride-i Havadis*. 4.
- Ziya Paşa, (1868a). İstikraz-ı Cedit Üzerine Yeni Osmanlılar Cemiyetinin Mütalaatı. *Hürriyet*. 22, 1-6.
- Ziya Paşa, (1869e). Karınca Kanatlandı. *Hürriyet*. 35, 1-2.
- Ziya Paşa, (1869b/d/a/z/c). Yeni Osmanlılardan Bir Zat Tarafından Matbaamıza Gönderilip Gazetemizde Derç Edilmekte Olan Hatıraların Maba’dıdır. *Hürriyet*. 38;42;45;47;48, 6-8;8;8;3-4;7-8.
- Aktepe, M. (1981). Dünkü Fransızlar Blak Bey ve Oğlu. *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 33.
- Bailey, F. E. (2011). Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bağış, A. İ. (2000). Milli İktisat Arayışları. *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı 2*, 6/32.
- Baysun, C. (1999). Mustafa Reşit Paşa. *Tanzimat 2*. İstanbul: Milli Eğitim.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Berkes, N. (1975a). *Türk Düşüncesinde Batı Sorunu*. Ankara: Bilgi.
- Berkes, N. (1975b). *100 soruda Türkiye İktisat Tarihi 2*. İstanbul: Gerçek.
- Birinci Köy Ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını. (1938). *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*. İstanbul: Devlet.
- Çankaya, A. (1969). *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 2*. Ankara: Mars.
- Çakır, C. (2005). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı İktisat Düşüncesi. *Osmanlı Medeniyeti Sempozyum Bildirileri*. İstanbul: Klasik.
- Çavdar, T. (1992). *Türkiye’de Liberalizm 1860-1990*. İstanbul: İmge.
- Çavdar, T. (2003). *Türk Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*. Ankara: İmge.
- Çelik, H. (1994). *Ali Suavi ve Dönemi*. İstanbul: İletişim.
- Çiçek, N. (2014). Hayal Edilmiş Coğrafyada Ezber Bozan Bir İngiliz Oryantalist: David Urquhart. *Osmanlı Modernleşmesi, Temenna ve Türk Hamamı. Toplum ve Bilim*. 130
- Erdem, Ç. (2010). Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğuna Batılılaşma Bağlamında Kameralizmin Girişi. *G. Ü. İİBF Dergisi*. 12/2.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1946). *Türkiye’de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*. İstanbul: İsmail Akgün.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1934). Bizde Avrupavari iktisatçılığın Başlangıcı. *İş Ahlak ve İctimaiyat Mecmuası*. 1.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1952). İktisadi Tefekkür Tarihimize Ait Yeni Bir Vesika. *IV. Türk Tarihi Kongresi. Ankara 10-14 Kasım 1948*, Ankara: TTK.
- İlhan, M. (2016). Tanzimatçı Düşüncenin Kaynağı Sefirler, *Türk İdare Dergisi*, 482.
- İnceoğlu, F. S. (2005). Tanzimat’ta Bir Düşünür ve Bürokrat: Münif Paşa ve İktisat Tasavvuru, *Divan*, 10/19.
- İnsel, A. (2005). Türkiye’de Liberal Kavramın Soyçizgisi. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 7 Liberalizm*, İstanbul: İletişim.
- Kılınçoğlu, D. T. (2017). İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğundan Üç Örnek. *İktisat ve Diğer Bilimler*. İstanbul: İletişim.
- Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi 6*. Ankara: TTK.
- Karpat, K. (2006). *Osmanlı’da Değişim Modernleşme ve Uluslaşma*. İstanbul: İmge.
- Kodaman, B. (1994). Mustafa Reşit Paşa’nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası. *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*. Ankara: TTK.
- Koloğlu, O. (2010). *Osmanlı Dönemi Basının İçeriği*, İstanbul: İÜ İletişim Fakültesi.

- Koloğlu O. (1988a). Osmanlı Devleti'nde Liberal Ekonominin Savunucusu: Blacque Bey (1792-1836), *Tarih ve Toplum*, 157.
- Koloğlu, O. (1988b). 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ve Mısır Tehdidi. *Tarih ve Toplum*, 10/60.
- Koloğlu, O. (2000). Avrupa'ya Karşı Osmanlı'yı müdafaa eden Avrupalı Blak bey. *Popüler Tarih*, 1.
- Koloğlu, O. (1998). Osmanlı Basının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi. İstanbul: *Müteferrika*.
- Kurdakul, N. (1997). *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Kurdakul, N. (1989). Tanzimat Döneminin Gereğince Tanınmayan Düşünürü: Mehmed Sadık Rıfat Paşa. *Tarih ve Toplum*, 70.
- Kurdakul, N. (1990). 19. Yüzyılda İktisat Kitapları. *Tarih ve Toplum*, 13/75.
- Lewis, B. 2004. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: TTK.
- Mardin, Ş. (2011). Tanzimat Fermanının Manası: Yeni Bir İzah Denemesi. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: İş Bankası Kültür.
- Mardin, Ş. (2002a). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2002b). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (1994). *Siyasal ve Sosyal Bilimler*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2002c). *Siyasal ve sosyal Bilimler*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişimi 1838-1918. *TCTA 3*. İstanbul: İletişim.
- Ortaylı, İ., (2000). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim.
- Ortaylı, İ. (2011b). Osmanlı Kançılıyasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatasının Bazı Yönleri. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: İş Bankası Kültür.
- Önsoy, R. (1994a). Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü. Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler, Ankara: TTK.
- Önsoy, R. (1994b). Tanzimat Dönemi İktisat Politikası. *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumunu*. Ankara: TTK.
- Önsoy, R. (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*. İstanbul: İş Bankası Kültür.
- Özçelik T. (2009). *Ceride-i Havadis'te Ziraat Ticaret ve Sanayi Tartışmaları. İÜ Sosyal Siyaset Konferanslar Dergisi*, 56.
- Sayar, A. G. (2006). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken.
- Sayar, A. G. (2003-a). *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*. İstanbul: Ötüken.
- Sayar, A.G. (2005). *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*. İstanbul: Ötüken.
- Sayar, A. G. (2003b). İlk İktisat Muallimi Serendi Arşizen. *İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 29.
- Semiz, Y. (1994). Sadık Rıfat Paşa Hayatı ve Görüşleri (1807-1857). *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1.
- Şener, A. (1994). Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması. *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*. Ankara: TTK.
- Tanpınar, A. H. (2006). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Türküne M. (1995). *Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri*. İstanbul: Yeni Şafak.
- Ugurlu, S.& Demirtaş, B.M. (2010). Mehmed Sadık Rıfat Paşa ve Tanzimat. *History Studies 2*.
- Ulusoy, R. (2010). Türkiye'ye Liberal İktisat Düşüncesinin Girişi ve Tercüme Odası. *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri 2*, İstanbul, İTO.
- Yayla A. & Seyitdanlıoğlu, M. (1998). Türkiye'de Liberalizm. *Liberal Düşünce*, 3/10,11.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

☒ Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
